

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1963

ՌՆԺԲ

Ի ՏԱՐԻ

Մայիս

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ե

1963

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ: Ճշմարտության հոգին	3
Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի այցելությունը Հայկական ՍՍՌ Գերագույն Սո- վետի ելակազմության ելակազմի Ն. Հարությունյանին	5
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՈՒՄ	6
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ: Վերստին յանելած կրկին հեծուքեան	8
ՆՆՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ: Ներքողեան ասացեալ ի հրաշափառ Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ	9
ԵՂԻՎԱՐԴ: Սուրբ Մեսրոպ	10
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ: Պոլիս և իր դերը	13
Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ: Հավուց քառի վանքը	25
Մ. Հ. ՃԵՎԱՀԻՐՃՅԱՆ: Զեյթուն և իր շրջակայքը	32
Ն. ՈՍԿԱՆՅԱՆ } Հայերեն նորահայտ հեռախոս գրեթե	44
Ք ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ }	
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ	56
Ցուցակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	59

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ՝
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин»
Rédaction de la revue „Etchmiadzine“, Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1963 թ.

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԻՆ

(Հոգեգալստյան տոնի առթիվ)

Քրիստոսի հրաշափառ Հարության խորհրդին նվիրված հիսնօրյա տոնախմբությունը, ըստ եկեղեցական օրացույցի, եպրափակվում է Հոգեգալստյան մեծ և պատմական տոնի կատարմամբ:

Զատիկից մինչև Հոգեգալստու հիսուն օրերի այս շրջանը կոչվում է «Յինունք»:

Հինանց շրջանի առաջին քառասնօրյակը վերջանում է Փրկչի Համբարձման տոնով, որ անփոփոխ կերպով կատարվում է Զատիկի վեցերորդ յոթնյակի հինգշաբթի օրը:

Քառասնօրյա այս ամբողջ շրջանը հիմնականում նվիրվել է հարուցյալ Փրկչի երկրի վրա իր աշակերտների և հետևորդների առաջին խմբերի հետ ունեցած երևումների խորհրդին և հիշատակին (Ա Կորնթ. ԺԵ 4—8):

Քրիստոսի Համբարձումից մինչև Հոգեգալստյան տոնը երկարող տասը օրերի ընթացքում ևս եկեղեցին ոգեկոչում է փառավորում է հարության և համբարձման հիշատակները: Իսկ Հոգեգալստյան տոնը գալիս է եպրափակելու Հարության նվիրված հանդիսությանց շարքը:

Հոգեգալստյան տոնը կամ Պենտեկոստեն նորակալված Քրիստոնեական եկեղեցու կյանքի մեծագույն և առաջին իրադարձությունն է, որի հիշատակը տոնվում է ամեն տարի Հինանց հիսներորդ օրվա կիրակին:

Հոգեգալստյան տոնի առթիվ եկեղեցին նշում է Ս. Հոգու էջըր Վերնատան մեջ առաքելական դասի վրա, հոգեկան զորության և շնորհների բաշխումով:

«Եւ լցաւ ամենքեան Հոգով Սրբով, և սկսան խոսել յալլ լեզուս, որպէս և Հոգին տալոյ բարբառել նոցա» (Գործք Բ 4):

Հոգեգալստյան տոնը եկեղեցու Ս. Հոգով մկրտության և հաստատման օրն է:

«Զի Յովհաննէս մկրտեաց ի ջուր, այլ դուք մկրտիցիք ի Հոգին Սուրբ» (Գործք Ա 5):

Քրիստոնեական եկեղեցու պատմության առաջին պատմիչը՝ Ղուկաս ավետարանիչ, իր «Գործք առաքելոց» աշխատության առաջին երկու գլուխներում հանգամանորեն և զեղեցիկ պատկերներով խոսում է Համբարձման և մանավանդ Հոգեգալստյան մեծ դեպքերի մասին:

Օրը կիրակի է, Պենտեկոստեի տոնի հաջորդ օրը: Առաքելական խումբը և առաջին հավատացյալները հավաքվել են Վերնատանը, ուր տեղի ունեցավ Վերջին ընթրիքը և որը դարձել էր նախկին քրիստոնյաների հանդիպման կենտրոնը և Երուսաղեմում քրիստոնեական առաջին եկեղեցին՝ Աշխարհամատուռը, աղոթելու և անձկագին սպասելու «աւետեացն Հօր»:

Ղուկաս ավետարանիչը նկարագրում է Քրիստոնեական եկեղեցու անդրանիկ համայնքի կյանքը, նրա հոգեվիճակը, սերտ միաբանությունը և համագործակցությունը: «Էին հանապազորդեալ միաբան յաղօթս»:

Քրիստոնեական անդրանիկ եկեղեցին, աղոթքի և առանձնության տասը օրերի մեջ, երբ Վարդապետը այլևս մարմնապես իրենց հետ չէր, մտածում էր իր առաքելական գործունեության վրա, զբաղվում էր կապմակերպական առաջին գործերով և անհամբեր սպասում Քրիստոսի աշուտ խոստման կատարման Ս. Հոգու առաքման մասին (Յովհ. ԺԴ 26):

Հրեա համայնքը նույնպես, Պասեքից հիսուն օր հետո, կատարել էր Պենտեկոստեի տոնը, որպես «հիսնօրյա տոն կամ տոն Հինանց»:

Հրեա ժողովուրդը Պենտեկոստի տոնը կատարում էր ի հիշատակ Սինա լեռան վրա Մովսիսական օրենքի տվելության: Այս տոնը հրեաների մոտ միաժամանակ էր «տօն երախայրեաց հնձոց» (Ղևտ. ԻԳ 10):

Հոգեգալստյան օրը Աստված Եկեղեցուն՝ նոր Իսրայելին ուղարկեց «մխիթարիչն ՎՀոգին ճըմարտութեան»:

Հոգեգալուստը տվելության օր է, օրենքի տեղ հոգու, գրի տեղ՝ շնորհաց տվելության օր:

Քրիստոնեական Եկեղեցին դավանում է Ս. Հոգու անսկանությունը. «Որ խօսեցաւ յօրէնս և ի մարգարէս և յԱւետարանս»:

Քրիստոնեական Եկեղեցին, առաքելական օրերից, նշել է Ս. Հոգու գալստյան տոնը: Այսօր էլ քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիները, Ջատկից 50 օր հետո, հանդիսութեամբ տոնում են Հոգեգալստյան հիշատակը:

Մեր Եկեղեցին, սակայն, ավելի մեծ հանդիսություն է տվել Հոգեգալստյան տոնին:

Ներսէս Շնորհալին, Հայ Եկեղեցու այդ մեծ բարեկարգիչ հայրապետը, տնօրինել է, որ մի ամբողջ յոթնյակի ընթացքում, տոնվի Հոգեգալուստը, հակառակ այն իրողության, որ այդ յոթնյակը Եղիական պահքի և կամ «ամարան աղուհացքի» շրջանն է:

«Յայս վեց օրս Սուրբն Ներսէս Շնորհալի կարգեաց տօնել ՎՏօն Հոգւոյն Սրբոյ գալստեան և պարզարեաց երգօք և ընթերցուածովք» (Գիրք ճաշոց, Վաղարշապատ, 1872, էջ 474):

Արդարև, Հոգեգալստյան կիրակին առանձին շքով է տոնում Հայ Եկեղեցին, թեև տաղավար է այդ օրը: Օրվա հանդիսավոր սուրբ պատահարի ընթացքում ընթերցվում են «Աղերս Եւթաղեայ» և Հովհան Ոսկեբերան հայրապետի երեք մեծ աղոթքները Ս. Հոգուն նվիրված:

Երեկոյան ժամերգության ժամանակ ընթերցվում է Ներսէս Լամբրոնացու հոյակապ ճառը Ս. Հոգուն նվիրված՝ «Ներբող ի գալուստ ամենասուրբ Հոգւոյն Սրբոյ» վերնագրով, որն սկսվում է «Ստիպիմ ի սիրոյ» բառերով:

Ս. Հոգին անձնավորում է աստվածային հմաստությունը, աստվածային շնորհները, որոնցով ղեկավարվում է Եկեղեցին:

Լամբրոնացին իր վերոհիշյալ ներբողի մեջ գրում է.

«Յայսմ առաւօտու հայեցաւ Հայրն երկնաւոր ի յերկիր, արբոյց զսա յորդառատ գետով Ս. Հոգւոյն... Եկն Ս. Հոգին և բնակեցաւ ի սիրտս առաքելոց և լուսաւոր արար զլայնութիւն և

զերկայնութիւն առաւելութեան սիրոյն Քրիստոսի»:

Լամբրոնացին գեղեցկորեն խոսում է Եկեղեցու կյանքում Ս. Հոգու առաջնորդության մասին. «Եւ որ եկն այլ ո՛չ մեկնեցաւ, այլ մնաց լեկեղեցի Քրիստոսի... որպէս վերակացու և արթուն հրահանգիչ կարգաց Եկեղեցւոյ և որոշիչ իւրաքանչիւր աստիճանաց և պատուոյ»:

Քրիստոնեական Եկեղեցին երկհապարամյա իր պատմությունը անցավ Ս. Հոգու ղեկավարությամբ և առաջնորդությամբ: Վասնզի նա՛ է, որ «քննէ վստրս Աստուծոյ», նա՛ է, որ իր կենդանարար պորութեամբ «վամենայն պարգևս ի մեզ ծաղկեալ և աճեցեալ, որ ձեռնադրես առաքելս, լցուցանես մարգարէս, ուսուցանես վարդապետս, բարձրացուցանես համերս և բանաս զփակեալ ականջս խլից» (Նարեկացի):

Մեծ է Ս. Հոգու ազդեցությունը, դերը նաև քրիստոնյայի անհատական կյանքում: Ս. Հոգու կնիքը քրիստոնյան ընդունում է Դրոշմի խորհրդի պահին. «Կնիքս աստուածային սիրտսուրբ հաստատեցցէ ի քեզ և հոգի ուղիղ նորոգեցցէ ի փորի քում» (Մաշտոց): Ս. Հոգու կնքումով հավատացյալի կյանքը աճում է ու բացվում աստվածային լույսին, որովհետև հավատացյալը տաճար է Աստուծո. «Հոգի Աստուծոյ բնակեալ է ի մեզ», — գրում է Պողոս առաքյալը:

Մարդը ստեղծվել է կատարելության համար. նա բնակարան է Աստուծո:

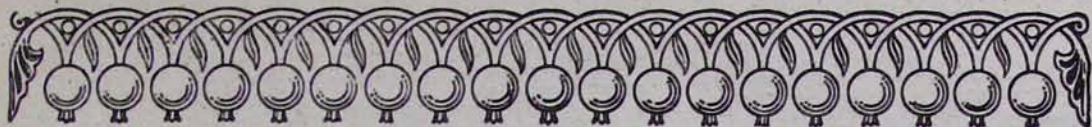
Հռոմայեցվոց գրած իր թղթի մեջ Պողոս առաքյալը շեշտում է, որ մարմնի խորհուրդը մահ է, իսկ «խորհուրդ հոգւոյ՝ կեանք և խաղաղութիւն»: Ի՛նչ օգուտ է մարդու համար եթե ամբողջ աշխարհը շահի, բայց կորցնի իր հոգին:

Այսօր բովանդակ աշխարհը իր տագնապների, պայքարների մեջ, ավելի քան երբևէ կարիքն ունի հոգեկան, բարոյական մաքրավարդման, «ընդունող, սրբող, լցուցիչ, աստուածացուցիչ, նորոգող և կենդանարար Ս. Հոգու» պորության և շնորհների:

Հոգեգալստյան այս տոնին, մի անգամ ևս Լամբրոնացու հետ աղոթենք Ս. Հոգուն, որ Նա միշտ մնա մեզ հետ, մեր ուրախության, վշտի, աշխատանքի և խորհրդի կյանքի մեջ, առաջնորդելով մեզ դեպի առաքինություն, դեպի սրբություն, դեպի հոգևոր կատարելություն:

«Է՛ջ այժմիկ սիրոյ աղբիւր՝ սիրով առ մեզ և մխիթարեմ՝ պորս ի պանդխտութեան վայրն՝ նժդեհ և անցաւոր կենօք տառապին» (Լամբրոնացի):

Պ Ա Շ Տ Ո Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ Ն. Հ Ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Յ Ա Ն Ի Ն

Մայիսի 8-ին, չորեքշաբթի, առավոտյան ժամը 12-ին, Ամենայն Հայոց Հայրապետը Երևանում, Գերագույն սովետի դահլիճում այցելեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Ն. Հարությունյանին և նրան ջնորհավորեց Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ ընտրվելու բարեբաստիկ առիթով:

Վեհափառ Հայրապետի և Հայաստանի Հանրապետության նախագահի միջև տեղի ունեցավ սիրալիր պրույց, ջերմ մթնոլորտում:

Պաշտոնական այս այցելության ժամանակ Ամենայն Հայոց Հայրապետին ողնկցում էին Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ և Հոգևոր Ծեմարանի վերատեսուչ գերաշնորհ Տ. Հայկապուն արքեպիսկոպոս Աբրահամյանը և գավազանակիր հոգեշնորհ Տ. Ներսես վարդապետ Պոպապալյանը:

Ընդունելությանը ներկա էին նաև Գերագույն սովետի նախագահության նախագահի տեղակալ Վ. Նալբանդյանը, նախագահության քարտուղար Ա. Գալստյանը և Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին առընթեր Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Գասպարյանը և տեղակալ Ս. Հովհաննիսյանը:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Մայիսի 5-ին, Կարմիր կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պալյանը: Քարոզի բնաբանն էր «Յարեալ Տէրն ի մեռելոց հզօր զօրութեամբ, հաստատեաց զհիմունս եկեղեցւոյ սրբոյ»:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Մայիսի 9-ին, հինգշաբթի, Բաքու մեկնեց հոգեշնորհ Տ. Արսեն արեղա Բերբերյանը, ամսի 12-ի կիրակի օրը Բաքվի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում պատարագելու և բանին կենաց քարոզությամբ մխիթարելու հավատացյալներին:

Տ. Արսեն արեղան Մայր Աթոռ վերադարձավ ամսի 14-ին:

* * *

Մայիսի 12-ին, կիրակի, Երևան Ս. Խաչի: Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Ներսես վարդապետ Պողապալյանը «Այսօր ընդ ամպս լուսաւորս երեւալ նշան տէրունական խաչին» բնաբանով:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Մայիսի 17-ին, ուրբաթ, Թբիլիսի մեկնեց հոգեշնորհ Տ. Ներսես վարդապետ Պողապալյանը, ամսի 19-ի կիրակի օրը պատարագելու և քարոզելու Թբիլիսիի հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցում:

* * *

Մայիսի 19-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Արսեն արեղա Բերբերյանը «Ես եմ դուռն, ընդ իս եթէ ոք մտանիցէ կեցցէ յաւիտեան» բնաբանով:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* * *

Մայիսի 23-ին, հինգշաբթի, Համբարձումն Քրիստոսի: Օրվա մեծ տոնի առիթով Մայր Տաճարում պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Նարեկ արեղա Շաքարյանը: Քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Գրիգոր վարդապետ Նղիայանը «Համբարձալ Տէրն մեր յերկինս» բնաբանով:

Հավարտ սուրբ պատարագի կատարվեց մաղթանք՝ Հայրապետական Աթոռի Սսից էջմիածին փոխադրության տարեդարձի առթիվ:

* * *

Մայիսի 23-ին, հինգշաբթի, Երեկոյան ժամը 4-ին, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ, տեղի ունեցավ Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողության մարզահանդեսը սեփական մարզադաշտում:

Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողությունը, «Նաիրի» և «Արագած» խմբերի բաժանված, կատարեց մարմնակրթանքի զանազան ձևերի վարժություններ, մասնակցեց վոլեյբոլի և բասկետբոլի մրցումներին և զվարճալի խաղերին:

Մրցումներում առաջին տեղը զբաղեց «Արագած» խումբը, որը և նվաճեց մրցության

բաժակը: Վոլեյբոլի բաժակը շահեց «Արագած»-ը, իսկ բասկետ-բոլինը՝ «Նաիրի»-ն:

Հանդիսությունը վերջացավ Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ և «Պահպանիչ»-ով:

* * *

Մայիսի 26-ին, կիրակի, Երկրորդ Մաղկազարդ: Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Ս. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը: Քարոզեց հոգեշնորհ Ս. Ներսես վարդապետ Պողոսյանը «Որ ի լրումն բոլորից տնօրինական մեծ խորհրդոյն, առեցե-

լովն առ ի մէնջ՝ փառօք առ Հայր վերհամբարձաւ» բնաբանով:

Սուրբ պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Սուրբ պատարագին ներկա էին նաև ուսմինահայ ուստավորներ:

* * *

Մայիսի 27-ին, հինգշաբթի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ և աղոթքով, սկսվեցին 1962—1963 ուսումնական տարվա ամսվերջի քննությունները Հոգևոր Ճեմարանում: Քննությունները կտեւեն մինչև հունիսի 9-ը:

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՄԱՂԹԱՆԶԸ

ԲԱՆ ԼԴ

(Հատված)

Վերստին յաշուած
կրկին հեծութեան նորին հսկողի
առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի:

Աղաչեմ վանփոփոխելի տէրութիւնդ ամենապօր Հոգւոյ հւօրի, առաքեալ լցօղ քաղցրութեան քոյ, և բարեգործեալ ի յանձին և իշխանական աւղման զգայութեան զամենալից շնորհս բաւմապարգև քո ողորմութեան: Եւ հերկեալ զբնական անդաստան մարմնեղէն կարծրացեալ սրտիս՝ լընդունակութիւն արգասեաց հոգևոր սեղմանդ: Բու՛մ ամենիմաստ հոլութեանդ խոստովանիմք զամենալն պարգևս ի մեզ ծաղկեալ և աճեցեալ. որ ձեռնադրես առաքեալս, լցուցանես մարգարէս, ուսուցանես վարդաւէտս, բարբառեցուցանես համբոս, և բանաս զփակեալ ակաճս խլից. որպէս աւգակիցն քո էակիցն Հօր անդրանիկն Որդի թոյին գործակցութեամբ ներգործելով զայս ամենայն, քարոզեաց զքեզ Աստուած հաւասարակից խսկութեանդ Հօր: Ենորհեա և ինձ մեղաւորիս խօսել համարձակութեամբ զկենդանարար խորհուրդ աւետեաց Աւետարանիդ, հետեւել արագաթափ ընթացիւք մտաց ընդ անհուն ասպարէզս քոյինաշունչ Կտակարանաց: Եւ ի մատչել իմ ի գլուխ հանդիսի մեկնութեան բանի՝ նախաժամանացէ առ իս գթութիւն քո, խօսելով իս վարժանն ու զպիտանիսն և զհաճոյսն քո ի ժամանակի, ի փառս և ի գովեստ աստուածութեանդ քո, և ի լրութիւն շինութեան Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ: Եւ կարկառեալ ի վերայ իմ զամենամեծ աջ քո, և զօրացո զիս շնորհօք գթութեանդ քո փարատեալ ի մտաց իմոց ցմէգ մթութեան մոռացութեան, ապաքինեալ ընդ նմին վիսաւոր մեղաց, ամբառնալ ուշիւ իմաստիցս՝ ի զննցադոյս երկրէ ի բարձունս: Լուսաւորեալ ի իս վերստին զծագումն անստուեր հրաշքից գիտութեան աստուածութեան քոյ, հւօր, արժանի լինել առնել և ուսուցանել յօրինակ բարեաց աստուածասէր լսողաց: Եւ քեզ ամենայն փառք յամենայնի ընդ Հօր ամենակալի և ընդ Որդւոյ Միածնի և բարերարի, այժմ և յանվախճան յաւիտեանս:

(Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի
«Ողբերգութիւն», Վենետիկ, Ս. Ղալար,
1844, էջ 199—201):

ԲԱՆ ԼԴ

(Հատված)

Նոր հավելված
վերստին հեծութեան
նույն հսկողին,
աղերսական մաղթանքի միևնույն նպատակով:

Կաղաչեմ հւօր Հոգիդ անփոփոխելի և ամենապօր տէրութիւնդ, որկե՛ք քաղցրութեան ցոլը, ու զգացումներու ինքնիշխան աւղումներուն և հոգիս մեզ արդյունավորե՛ք Բու բաւմապարգև ողորմութեանդ ամենալից շնորհները. ու հերկե՛ք սրտիս մարմնեղէն անդաստանը, կարենալու համար ընդունիլ հոգևոր սերմիդ արգասիքը: Խոստովանիմք թե մեր մեջ ծաղկած ու աճած բոլոր զարգանքեր գործն են՝ Բու ամենիմաստ հոլութեանդ, որ առաքելներ կձեռնադրես, մարգարէներ կ'լցնես, վարդաւէտներ կ'ուսուցանես, համբեր կ'խոսեցնես, խուլներուն փակված ականջները կբանաս, ինչպէս որ Բու աւգակիցիդ, Հորը էակից անդրանիկ Որդին, Բու գործակցութեամբ այս ամենը ընելով Հորդ խսկութեան հավասարակից Աստուած քարոզեց զԲեզ: Ենորհե՛ք մեղավորիս և՛ համարձակութեամբ խոսիլ Ավետարանիդ կենդանարար խորհուրդը, և մտքի արագաթափ ընթացքով կտրել անցնիլ Բու շունչով գրված Կտակարաններու անհուն ասպարէզէն. ու երբ մոտենամ խոսքիդ մեկնութեան կետին, թող նախ ինձի հասնի Բու գթութիւնդ, ու իմ մեջ խոսի Բու աստվածութեանդ փառքին ու գովեստին համար, և ի՛նչ որ հաճո է Բեզի՝ ընդհանուր Եկեղեցւոյ լրութեան ու շինութեանը համար: Իմ վրա կարկառե՛ք ամենամեծ Աջդ, ու զօրացուր զիս գթութեանդ շնորհներովդ. փարատե՛ք մտքես մոռացկոտ մթութեան մեզը, նույն ատեն բուժելով նաև մեղքին խավարը, որպէսզի կարենամ իմացականութեան ուղբով բարձրանալ այս երկրավոր կենցաղէն. վերստին լուսավորել իմ մեջ Բու աստվածութեանդ գիտութեան հրաշքներուն անսովոր ծաղումը, Հւօր, որպէսզի արժանի ըլլամ բարի օրինակ ընծայել և սորվեցնել աստվածասէր ունկնդիրներուն: Ու Բեզի ամեն փառք, ամեն ատեն, ամենակալ Հորը և Միածնի ու բարերար Որդիդ հետ, այժմ և անվախճան հավիտյաններ:

(«Նարեկ», աղոթամատյան Ս. Գրիգոր
Նարեկացւոյ, թրգմ. Թորգոմ Եպիսկոպոս,
Կահիրե, 1926, էջ 112—113):

ՆԵՐՍԷՍԻ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՈՅ
ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ ԱՍԱՑԵԱԼ Ի ՀՐԱՇԱՓԱՌ
ԳԱԼՈՒՍՏ ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ

(Հատված)

... Այսուհետև քեզ եհաս ժամանակ գործոյ, ո՛վ փառա-
կից իմ հոգի. պարտիս և վրոյդ մարդասիրութիւն ցուցա-
նել ի յերկրի. այսուհետև քեզ ապաստան առնեմ վանուն
աստուածութեանս մեր յարգել առ մարդիկ: Հայր իմ
ներեաց և եթող վպարտսն՝ որով դուն խափանեցար ի
հեղոյլ առ նոսա, մարմնոյ իմ պատարագաւն. սա առ
զիս առնաւառչեալ ի նոցանէ. և տայ նոցա զքեզ խա-
ղաղութիւն: Էջ այժմիկ սիրոյ աղբիւր՝ սիրով առ նոսա.
և մխթարեա՞լ որս ի պանդխտութեան վայրն՝ նժդեհ և
անցաւոր կենօք տառապիւն: Դարձո՞ւ վնոսա ի նանրու-
թեանցն. վոր ի վուր խռովեցուցանէ թշնամին, նայել յայն
բազմապատիկ օթեանս՝ վոր պատրաստեցաք նոցա: Բաշ-
խեա՞ նոցա իմաստութիւն առատ, զի մի՛ եղեռնագործն
մոլորեցուցէ վնոսա: Հաղորդեցայ կարեաց նոցա, և ծա-
նեայ փորձիւ, զի տկար և դիւրակործան բնութեան են
վիճակեալ. վասն այնորիկ աղաչեմ, անմեկնելի լե՛ր ի
նոցանէ. զօրացո՞ւ վնոսա ընդդէմ ամենայն փորձանաց:
Նահանջեա՞լ վկամս մարմնոցն, և զօրացո՞ւ վկամս մտացն:
Բեզ տամ վնոսա. քեզ մանձն առնեմ վնոսա. զքեզ խոս-
տացայ նոցա, և այժմ ի քեզ ամրափակեմ վնոսա զա-
մենեսեան. որպէս զի մի՛ լիցի ի նանիր հեղումն արեան
իմոյ, որ վասն նոցա: Առատացո՞ւ ի նոսա ո՛վ համագո-
յակից իմ հոգի՝ զշնորհս բժշկութեան, զմարգարէութիւն,
յխորհիւն զվերինս, զատելն զներքինս...:

(Ներսէս Լամբրոնացի, «Ատենաբանութիւն».
Վենետիկ, 1787, էջ 93—94):

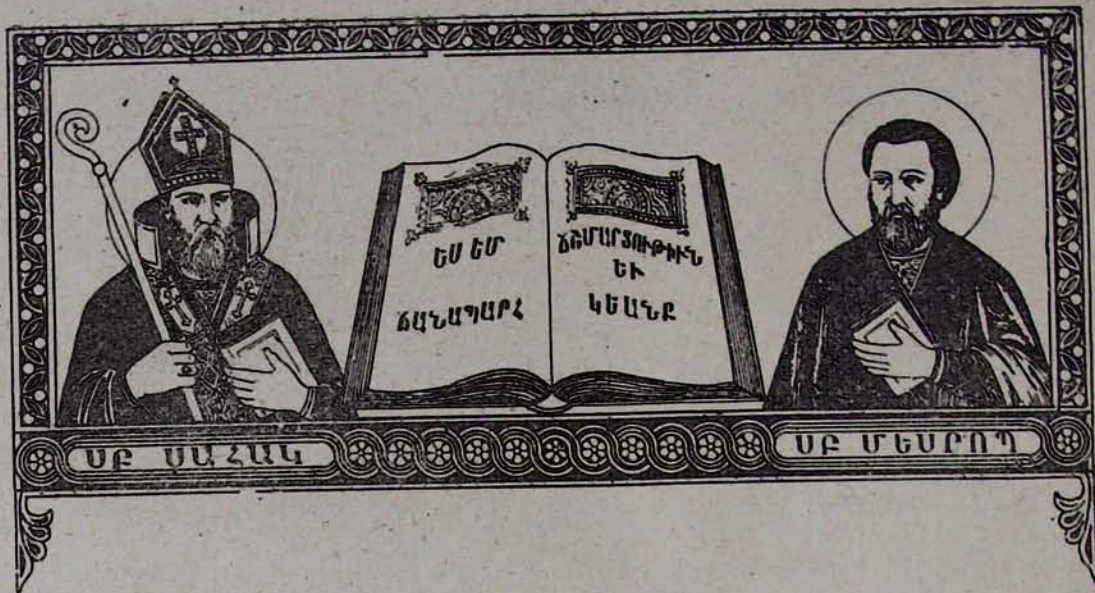
ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑՈՒ
ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՒ ՀՐԱՇԱՓԱՌ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ ԱՍԱԾ ՆԵՐԲՈՂԸ

(Հատված)

Այսուհետև հասալ քո գործելու ժամանակը, ո՛վ իմ
փառակից Հոգի. դու պետք է քո մարդասիրութիւնը
ցոյց տաս երկրի վրա: Այսուհետև քեզ եմ ապալինում
մեր աստվածութեան անունը մարդկանց մոտ հարգելու
համար: Իմ Հայրը ներեց և զիջեց պարտքերը, որով դու
արգելվեցիր նրանց վրա թափվելուց, իմ մարմնի պա-
տարագով. սա ինձ ստացալ նրանցից իբրև առնալատչաւ,
և քեզ կտա նրանց որպէս խաղաղութիւն: Այժմ, ո՛վ
դու սիրո աղբուր, իջի՛ր նրանց մոտ սիրով, և մխթա-
րի՛ր նրանց, որոնք պանդխտութեան վայրերում տառա-
պում են նժդեհ և անցավոր կյանքով: Հե՛տ դարձրու
նրանց այն ունայնութիւններից, որ թշնամին իվուր խռ-
վեցնում է, նայելու համար այն բազմապատիկ օթեանին,
որ պատրաստեցինք նրանց համար: Բաշխի՛ր նրանց
առատ իմաստութիւն, որպէսզի եղեռնագործը մոլորեցնի
նրանց: Ես հաղորդակից եղա նրանց կարիքներին և փոր-
ձով ճանաչեցի, որ վիճակվել են տկար և հեշտ կործա-
նելի բնութեան. ուստի աղաչում եմ, անբաժա՛ն եղիր
նրանցից, և զորացրո՛ւ նրանց բոլոր փորձանքների դեմ:
Հե՛տ մղիր մարմնական ցանկութիւնները, և զորացրո՛ւ
մտավոր ցանկութիւնները: Բեզ եմ տալիս նրանց, քեզ եմ
հանձնում նրանց, քեզ խոստացա նրանց, և այժմ քո մեջ
ամրափակում եմ նրանց բոլորին, որպէսզի իվուր չլինի
իմ արլան թափվելը նրանց համար: Առատացրո՛ւ նրանց
մեջ, ո՛վ իմ համագոյակից Հոգի, բժշկութեան շնորհները,
մարգարէութիւնը, երկնային բաների մասին խորհելը,
երկրային բաները ատելը...:

(Ներսէս Լամբրոնացի, «Ատենաբանութիւն».
Վենետիկ, 1787, էջ 93—94, թարգմանաբար):

ԵՂԻՎԱՐԴ

ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ*

(Հատվածներ)

Եվ աշուն էր,
Ընկույթենին լուռ կը խոկար
Առվի ափին,
Աշնան հովի մատներուն տակ
Բարակ, բարակ:

Աղբյուր, վրտակ,
Իրենց սընդիկ մարմնին վըրայ,
Կապեր էին ապակիի գոտին պայծառ,
Ու լեռ տանող ամեն կածան,
Խորիս էր օծի,
Լեռնալանջին ինկած թավալ:

Մասիս հեռուն և Արագած,
Մոմեր ճերմակ,

* Երուաղեմի հայոց բանաստեղծ պատրիարքը՝ ամենապատիվ Տ. Եղիշե արքեպիսկոպոս Տերտերյան (Եղիվարդ), հայ գրերի հանճարեղ ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդյան 1600-ամյա հոբելյանին իր հոգևոր տուրքն է տվել բանաստեղծության գողտրիկ մի հատորով «Սուրբ Մեսրոպ» խորագրով, լույս տեսած Սրբոց Հակոբյանց տպարանից: Պոեմի ձևով, բանաստեղծական գեղեցիկ պատկերներով, տրվում է Մեծ վարդապետի կյանքը:

Հաճույքով արտատպում ենք հատվածներ «Սուրբ Մեսրոպ» պոեմից:

Նոր օրերու պատարագին,
Հոգիներու կարմիր փառքին
Համար վառող,
Դաշտին վըրայ Արարատյան:

Եվ օրերուն այս աներպ,
Երբ ամեն բույս, ամեն ծաղիկ,
Հայ արցունքով և արյունով
Կը հասունար,
Ճամբու փոշին աչվըներուն,
Սըրտին մեջ խոց,
Տուն կը դառնար Մեսրոպ Մաշտոց:

Հուն էր սիրտն իր,
Կապված հողին ու ջուրերուն,
Հոգին ուտայն՝
Մեր պապերու երազներուն
Եվ հունտերուն,
Նետված հողին հայրենական:
Հուն էր սիրտն իր,
Հին ըմպանակ ու նոր բուրվառ,
Ուրկե կաթիլ, ուրկե բուրում,
Թավալեին,
Զինք ընելով այդ հողերուն,
Այդ ջուրերուն, ընդունարան անբակտելի:

Ան կը դառնար Արարատին,
Էջմիածնի լուսի պատին,
Հողին, ջուրին,
Տաճարներուն, պալատներուն
Մեր հայրենի,
Կըրակելու օտարության
Ցուրտեն սառած իր խեղճ հոգին:

Կուգար Մեսրոպ,
Ինչպես Մովսես Սինա լեռներն,
Անութիւն տակ,
Հայ գիրերու տախտակն անհուն,
Իսկ սըրտին խոր՝ ուրախության
Այգին առատ,
Ուր կը մըտնեն անոթներն
Այս աշխարհին,
Ու լիացած կը հեռանան:

Եվ թագավորն ու հայրապետ,
Նախարարներն ու ասպետներ,
Կըղերականք ու ժողովուրդ,
Երկրի բոլոր սահմաններեն
Երամ, երամ,
Որն եղեգով, որը սուրով,
Բոլորն սակայն,
Ուրախության արցունքներով,
Եկած էին ընդունելու,
Գըրին զրտիչ, կաղապարիչ,
Նոր մարգարեն:

Ու կը ծըփար, ալիք-ալիք,
Ամբոխն այդ հոծ,
Հասկերու պես ցորեններու
Ջոր կը շարժե հովն հյուսիսին:

Ժողովուրդն էր Հայաստանյայց,
Որ գիտե միշտ,
Սպառապառու կործանումն
Ամբառնալու,
Երկաթամուր իր հավատքով:
Կուգար Մեսրոպ,
Եվ ամեն աչք ու ամեն սիրտ,
Ուրախության ուներ արցունք,
Ուներ ժրպիտ,
Կաթողիկե Եկեղեցին,
Ալիքներով լիքն էր մարդոց:

Ամբոխն երկուք ճեղքըվեցավ,
Ավագ դուռներն եկեղեցվո,
Մեսրոպ Մաշտոց մուտքն իր կըներ,
Շըրջապատված
Քերթողներով աստվածամբծ,
Որոնց սըրտին, աչքերուն խոր,
Կը բեկբեկեր,
Ինչպես վառված կարմիր ճրագ,
Երազ մը նոր,
Որ ցայգասփյուռ կոսկիանար,
Մութերուն դեմ մեր դարերուն:

Եկեղեցին աչք էր ամբողջ,
Մեծ Հայրապետն տեսիլք մ'ինչպես
Կանգնած էր լուս սեղանին դեմ,
Աչքին՝ արցունք, ջուրթին՝ ժրպիտ:

— Ձեռքեր դալար,
Գիրին զրտիչ, կաղապարիչ,
Մեծ Մաշտոցին աստվածախոս,
Բարվույն սերմին բացված ակոս,
Եվ անկորուստ ճամբա սըրտի
Մեր ամենուն:

— Փառք և պատիվ
Թագավորին Վըռամշապուհ,
Հայրապետին աստվածարյալ,
Իշխաններուն քաջակորով,
Ու կըղերին հավատեռանդ,
Որոնք գիտցան մեկ բերելու,
Անգին ծաղիկն իմաստության,
Եվ անցնելու կյանքեն անդին,
Հավերժական ըստեղծումին:

Թող արձակվին բիրտ կապերեն,
Մուրհակներեն մեր գերության,
Սիրտերն ամեն,
Հոսի հանձարն հայուն ապատ,
Արյան, հողի և սիրտերու
Ղողանջներով հըրաշաձայն:

Թող լրվացվին սիրտերը մեր
Թուլներն օտար,
Հոսի նորեն խելքն ու հընարք
Մեր պապերուն,
Վըրան ծարավ մեր հողերուն,
Մագաղաթին խնկագունակ,
Սըլաքներեն ահեղ լուսին:

Այսպես կերգեր ժողովուրդն հայ,
Հուսապատար ու թըրթըռուն,
Օրորն ինչպես մեր դաշտերուն,
Պըտուկտը խոլ մեր ջուրերուն,
Ծափն ու ծիծաղ մեր սիրտերուն:

Եկուր նորեն, Մեծ Ուսուցիչ,
Սըրբե փոշին հայելին
Հայ հանձարին,
Որ վաւկըներդ օտարության
Ճամբաներուն,
Նենգ մըջուշին, պիղծ հաշիվին
Այ անձնատուր,
Տեսնեն պատկերն իրենց ամբողջ,
Փայլով նախնի և աղտով նոր:

Մեր աչքերուն բաց վերջստին
Հայ գիրերու տախտակն անհուն,
Մենք աշակերտ,
Դուն ուսուցիչ հանձարաշատ,

Թափէ լուսին, վեհ իմաստը
Սերմերն ոսկի,
Մեր հոգիի անդաստանին:

Եկուր նորեն,
Որպես կապույտ անդորրություն,
Ծիածանե մեր սիրտերուն
Ոսկի երազն մեր հայրերուն,
Կարոտներու և իղծերու
Ծըփանքներով քաղցրասարուռ:

Եվ գահընկեց մեր օրերու
Ըսպասին մեջ իմաստության,
Մեզ հետ եղիր,
Խոսքի աղբյուր, ջինջ ավազան,
Մատյանի մը նըման բացված
Մեր աջքերուն:

Ամենօրյա մեր հացն արդար,
Սըրբագործված մաքուր նըշխար,
Եկուր նորեն,
Մեզ լըվալու մեր ախտերեն,
Թըմբիրներեն տարագրության,
Մեր մեղքերուն վերև բացված
Դուն թև ճերմակ:

Եկուր նորեն,
Անհուն ծաղիկ արցունքներու
Եվ արյունի,
Կըտավ ալնիվ ու սըրբազան,
Արվեստներու գերագույնին,
Համակ բյուրեղ, անշամանդաղ,

Հավերժության մեծ մատյանին
Մատուցվելու:

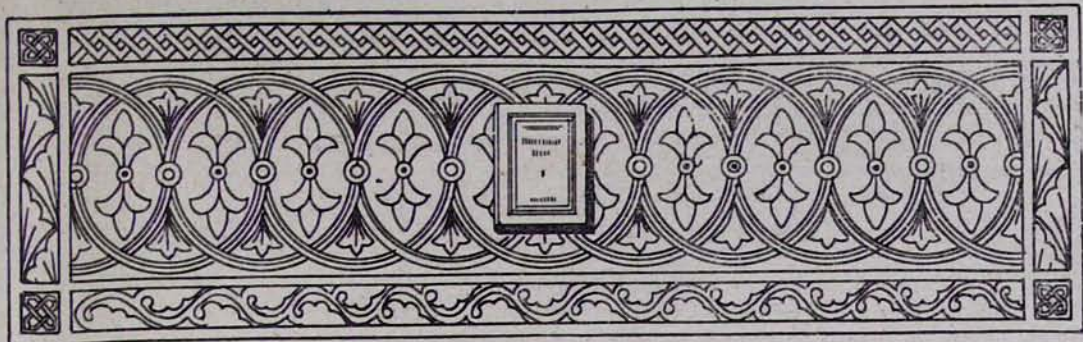
Եկուր նորեն,
Անհուն ճարմանդ աստվածային
Պատմուճանին,
Սիրո օվկիան, հուլսի անդունդ,
Թեզան ամբավ մեր ապրումին,
Որուն վըրա կայլակ, կայլակ,
Լույսը նըստեր,
Պարգևելու պըղտոր, գունատ,
Մեր բառերուն,
Հըրաշքը սուրբ ըստեղծումին:

* * *

Թույլ տուր ինձի,
Մեծ ակումիտ, անհուն մոնադ,
Քեզ բերելու երախտիքի
Խաչբուռն այս ջինջ,
Ոսկի արտեն ցորեններու,
Ջոր օր մը դուն, ափով արդար,
Ցանեցիր մեր հոգիներուն:

Այսօր նորեն,
Ես՝ մին հետին մըտածումիդ
Ջավակներեն,
Հիշատակիդ առջև կեցած՝
Կը պաղատիմ անհունորեն,
Որ հոգիովդ մեզ հետ ըլլաս,
Պարտքի, զոհի և գիտության
Սուրբ ճամբայեն մեզի ռահորդ,
Մահեն ալ վեր, մահեն ալ վերջ:

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

Գ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒ ԱԹՈՒՐԸ

1. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲՆ ՈՒ ԻՐ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԸ

Կթեակոխներ արդեն կնճռոտությանց նոր դաշտ մը. ի՞նչ իրավունքներ ունեցան հայոց պատրիարքները: Պոլսո Աթոռին հինգ դարերը պրպտել փորձողի մը համար՝ այս հարցումն է, որ հանկարծ կցցվի դեմը: Եվ առաջին իսկ պահեն հուսահատությունն է որ կհամակն զայն, որովհետև ոչ մեկ աղբյուր օգնության կհասնի իրեն:

Ինչպես հույները՝ հայերն ալ ոչինչ ունին, որպեսզի մեզ ճանչցներ առանձնաշնորհումները, զորս Ֆաթիհ սուլթան Մեհմեդ տվավ իրենց պատրիարքներուն:

Ընթերցողներս թող ինձի ներեն, եթե զիրենք կեցնեմ հոս պահ մը:

Պոլիս, իր շատ մը մեղքերուն հետ, ունեցավ աններելի մեղք մըն ալ, — հոգ չտարավ ինքզինք պատմության մեջ դիմացնելու: Արխիվ չունեցավ, ինչպես չունեցավ ձեռագրատուն և գրադարան, ու թանգարան մը, ուր դարերը իրենք զիրենք պատմեին, իսկ ինչ որ

ունեցավ՝ չկրցավ պահել: Գրքերու այն մթերանոցը, որ քանի մը տասնյակ տարի ինքզինքը քաշկոտեց «Ազգային մատենադարան» շողշողուն պիտակին ներքև, երբեմն իրեն շողշողուն ալ անուններ ունենալով իբրև վարիչ սկսյալ 1877-են, երբ պաշտոնապես մարմին առած էր ան, ծաղրանկար մըն էր միայն, ուր կուգային իրար գտնել գրքերու հեք թափթփուկները: Իսկ այն քանի մը հարյուր ձեռագրերը, զորս ան կպատսպարեիր իր քանի մը դարակներուն մեջ, հեզանք մըն էին Պոլսո նման գաղութի մը համար, որ կրնար ամենեն ճո՛խը ժողովել հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձին ամենեն թանկագին նմուշներուն, իր ունեցած բյուր հնարավորությանց շնորհիվ:

Ճիշտ է, Պոլիսը շատ բան զոհ տվավ համբավավոր իր հրդեհներուն, որոնք մեկ կլափով թաղեր կլափեին հաճախ: Երեմիա Չելեպին 1615-են մինչև 1694 թվականներուն վաթսուներկու հրդեհ կհաշվե Պոլսո մեջ: Ինձիճլան իր օրով 1778-են մինչև 1795, քսանյոթը մեծ հրդեհ կհամարե: Այս հրդեհներեն շատերը հազարավոր տուններ մոխրացուցած են մեկ անգամեն, իրենց բոցերուն զոհ դարձնելով եկեղեցիներ ալ, իրենց թանկագին բոլոր իրերուն հետ մեկսեղ: Մեկ հրդեհեն ճո-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1962 թվականի № 8-ից ԺԲ-ից և 1963 թվականի № 8 Ա-ից, Բ-ից, Գ-ից և Դ-ից:

դոպրածը մյուսը կառնե՞ր կտանե՞ր: Ու հակառակ աղոր, դեռ շատ բան փրկված էր մինչև անցյալ դարուն սկիզբը, բայց հրդեհը շինարարների շինարարներին ալ: Ավետիս Պերպերյան իր «Պատմություն» հառաջաբանին մեջ կրսե, թե շատ բան քաղած է Պատրիարքարանի դիվանեն, ուր «արձանագրեալ էին նամակը, դիվանը, և ժողովը, և ստորագրութիւնը եկեղեցականաց և աշխարհականաց. ափսոս, զի այս գեղեցիկ դիվանն ապրեցաւ ի հրդեհին չո՞ճա փաշայի»²⁵⁹ լաւուրս Կարապետ պատրիարքի ընդ Մայր Եկեղեցւոյն և Պատրիարքարանին և ձեռագիր մատենից, յորս էր և այն հազուագիւտ Կանոնագրքն գրեալ ի մագաղթի ի Տարսոն քաղաքի Կիլիկիոյ ի թուին Հայոց ՈՒՆԷ (647=1198)»:

Մեղըը չալինք միայն հրդեհներուն վզին: Անոնք ևս շատ բան խլած տարած են անշուշտ: Բայց ի՞նչ ըսենք այն գոհարներուն, զորս չքացուց մեր անհոգութիւնը, զորս կորսնցուցինք, զորս գողցուցինք: Քանի՞ն մեզ հասաւ Կոլոտի և նալյանի գրքերն, և ի՞նչ մնաց մեզի Պաղտատար դպրի, Դևորգ Փեշտիմալճյանի, Տերոյեցի և այնքան ուրիշներու հավաքածներն, մարդոց, որոնք ապրե՞ր ու մեռե՞ր էին գրքերու ծոցը: Ո՛ւր գացին Անտոնյան միաբանութեան մոտ պահված զմայլելի գրագրերը: Գողցվեցաւ անոնց մեծ մասը և գնաց զարդարել Եվրոպայի կամ Ամերիկայի հավաքածները: Ի՞նչ եղան զինադարարն հետո մեր իսկ հավաքածները: Առևանգված են նաև անոնցմէ շատերը:

Հալաթիո Ազգային մատենադարանի հայերեն ձեռագիրներուն ցուցակը, զոր Բաբգեն վարդապետ պատրաստե՞ր էր վաթսուն տարի առաջ և որ վերջերս միայն լույս տեսաւ, 283 կտոր գրագրերու ցանկ մըն է լոկ, ողբալի թիւ մը, ուրկե չենք գիտեր քանին կմնան դեռ ողջ: Եվ երևակայել, որ այդ գրագրերը Կոլոտի օրերեն սկսած են հավաքվիլ մեզ հասնելու համար ճղճիմ այդ թվով: Բաբգեն, Կոլոտի նվիրած իր հատորին մեջ, հաստատել է հետո, թե ճոխ էր Կոլոտի գրագրերու հավաքածոն, կավեցնե, թե «գոթախտաբար այս ձեռագրի մեկ ստվերին առջև կգտնուվինք հիմա»:

Ու դեռ ինչե՞ր կային մասնավորներու մոտ, գրագիր թե վավերագիր: Եթե դատարկ էր մնացե՞ր ազգային Պատրիարքարանի արխիվը, ֆերմաններ կվիտային անհատներու թով:

Այս տողերը ինձի տուն տվին հուսահատութեան սա քանի մը պահերը, որոնք ուղեղս կլկեն հիմա, երբ ան կփորձե, խեղճը, շփոթութեանց ցանցն ճողոպրիլ: Ո՛ր հիշա-

տակութեան կդիմես՝ փխրուն դուրս կուգա, ո՛ր գիրքը կթղթատես՝ քեզ կշվարեցնե, ո՛ր աղբյուրին կդիմես՝ ցամքած է: Զի՞ ճմլվիր սիրտդ, երբ մուրացկանի նման դռն դուր կթափառես, և առջևդ գոց կգտնես բոլոր դռները: Պոլսեն բան մը մնացած է, որպեսզի գրես իր պատմութիւնը: Թալլած են զայն հայն ու օտարը, ու մարդ չի գիտեր, թե ո՛ր երթա փնտռել հափշտակված նյութերը: Զիշտ երեկ, աղբյուրներ մուրացած տուն, գիրք մը ինկալ ձեռքս: Խորագիրը հրապուրեց զիս, և հուսացի քանի մը նյութ ձանկել մեջն: Դուք իմ տեղս կաթվածաճար կըլլայի՞ր կարդալով Ֆրանսական կաճառի անդամներն մեկուն՝ արքա Սեների երկու դար առաջ Պոլսեն գրած մեկ նամակը, ուր կհիշե, թե ի՞նչպես ձեռք անցուց հունարեն և ուրիշ լեզուներով անթիվ գլուխ-գործոցներ, և կիմացնե այս առթիւ, թե Պոլսեն առած կտանի քառասուն հայ ձեռագրեր ալ, որոնցմէ մեկը, կրսե, հաղթանդամ մարդ մը չի կրնար միակը վերցնել գետնէն»²⁶⁰:

Փակագիրը այստեղ փակենք և երթանք դարձյալ խավարին մեջ խարխափիլ:

Ի՞նչ էր Պոլտո հայ պատրիարքին օրինական դիրքը հաշս պետութեան: Այս հարցն է, որ մեզ կհետաքրքրե այս պահուս, և սակայն ժամանակակից որևէ աղբյուր մեզ կպակսի այդ մասին, և ստիպված ենք ենթադրութեանց անձնատուր ըլլալ առավելապես:

Միակ կովանը, որ ենթադրութեանց ճամբան կբանա մեզի՞ հետագա շրջաններ մեզ մնացած ֆերմաններն են:

Սուլթաններու շրջանին սովորութիւն կարարդարե ամեն մեկ նոր սուլթանի հետ նորոգել հին առանձնաշնորհումները: Եվ հաճախ ի նորոտրված ֆերմաններուն մեջ բառ առ բառ կկրկնվին նախապես շնորհված իրավունքները: Այս կերպով է, որ պահպանված են որոշ հետքեր հին իրավունքներու մասին, որոնց փաստաթուղթը տարիները չեն հասցուցած մեզ և որոնք հիշատակված են սուլթանն սուլթան:

Ամենահին «բերաթ»-ը, որ մեզ հասած է և որ կճշտե, մանրամասն, հայոց պատրիարքին պարտականութիւններն ու իրավասութիւնները, ԺԼ դարու կեսերն հետո միայն²⁶¹, սուլթան Մուստաֆա Գ-ի կողմէ 1764 հունիս 3-ին Պասմաճյան Գրիգոր պատրիարքին շնորհված «բերաթ»-ն է: Ան հավանաբար իր գլխավոր գիծերուն մեջ շատ չի տարբերի զայն նախորդող պատրիարքներուն տըր-

²⁶⁰ „Lettres sur Constantinople de M. l'abbé Sévin., Paris, 1802, p. 22.

²⁶¹ Ա. Պերպերյան, «Պատմութեան հայոց», Կ. Պոլիս, 1871, էջ 227—233:

վածին, և հետևաբար կրնա ընդհանուր պատկերը մեզ տալ իրավական այն դիրքին, որով օժտված էր Կոստանդնուպոլսո ճայոց Պատրիարքարանը սուլթաններու տիրապետության տակ:

Գրիգոր պատրիարք Պատմաճյանի տրված սուլթանական այս «բերաթ»-ը, որ 1177 զիլ-հիջը 3 (1764 հունիս 3) թվականը կերե, կհայտնե նախ, թե շահդը նալլան պատրիարք առողջական պատճառներով հրաժարած ըլլալով, հայերը անոր տեղ ընտրած են Գրիգորը իբրև պատրիարք: Հետո երկարորեն կթվե իրավունքները, զորս պիտի վայելն ան իր պաշտոնավարության ընթացքին, շնորհալով նախ հիշել, որ նորընտիր պատրիարքը, պաշտոնի անցած ատեն, 100 000 աֆշն պիտի վճարե արքունական գանձին իբրև փեշքեշ, և հետո, ամեն տարի 100 000 աֆշն իբրև մուֆաթա: Անցնելով նոր պատրիարքին իրավունքներուն, «բերաթ»-ը կըսե, թե Գրիգոր պատրիարքն է Կոստանդնուպոլսո, ինչպես և Ռումելիի և Անադոլուի փեռաֆենդեին և անոնց ենթակա վայրերու հայերուն, և բոլոր այդ շրջաններու առաջնորդները (մեքիասա), քահանաները (փափազ) և առհասարակ բոլոր հայերը իրենց հոգևոր գործերուն առթիվ պետք է անոր դիմեն և անոր խոսքեն դուրս չելլեն: Ոչ ոք արգելք պետք չէ հանդիսանա, երբոր պատրիարքը իր պատրիարքության ենթակա շրջաններուն մեջ առաջնորդ (մեքիասա), վարդապետ (ֆառաբաշ) և քահանա (փափազ) ընտրե կամ հրաժարեցն: Առանց պատրիարքի կնքյալ գրության, որեւէ մեկը չկողմի առաջնորդական պաշտոնին: Վաթրֆներու վերաբերյալ խընդիրները պատրիարքի իրավասության կպատկանին, և բեյրուվալի ու ֆասսամի պաշտոնյաները պետք չէ որ հին սովորությունը ոտնակոխ ընելով միջամուխ ըլլան երբ առաջնորդները, վարդապետները, քահանաները կամ մարապետները պատրիարքին պատկանող մեքրուֆիաթը հավաքեն: Որեւէ միջամտություն չըլլա, երբ հայերը ծիսակատարություն կատարեն հինն և ի վեր իրենց սեփականության տակ գտնվող եկեղեցիներուն, վանքերուն և ուխտատեղիներուն մեջ, ինչպես նաև արգելք չհարուցվի ասոնց նորոգությանը: Որեւէ քահանա պսակ չկատարե առանց պատրիարքի արտոնության և հակառակ իրենց ծեսի պահանջներուն: Երբ հայ կին մը ամուսինին քովն փախի, կամ այլ մը ուզե իր կինը թողուլ և կամ կին առնել պատրիարքեն և իր ներկայացուցիչներեն զատ որեւէ մեկը չմիջամտե: Մեռնող հայ առաջնորդները կամ քահանաները և կամ որեւէ հայ, եթե իրենց ծեսին համաձայն կտակ ընեն եկեղեցիներուն, աղքատներուն և կամ

պատրիարքին՝ օրինական թող սեպվի: Որեւէ մեկը թող չմիջամտե, եթե պատրիարքը իրենց ծեսին կանոններուն անսաստող առաջնորդները կամ քահանաները պատժե, անոնց մաղերը խուղե, զանոնք պաշտոնանկ ընե և անոնց եկեղեցիները ուրիշներուն տա: Պատրիարքը տեղ ըլլա եկեղեցիներու պատկանող այգիներուն, պարտեղներուն, ագարակներուն, մարգագետիններուն, արտերուն, ջաղացքներուն, շենքերուն, փանալիքներուն, վանքերուն, խանութներուն, պողատու ծառերուն, կարասիներուն և արջատներուն: Պատրիարքը իրավասություն ունենա պատշաճ տնօրինելու այն հայերուն նկատմամբ, որոնք առանց եկեղեցի և վանք ունենալու, թաղե թաղ ման կուգան և հակառակ իրենց ծեսին, կզրդեն մարադատ հայ աշխարհը: Երբ կճամբորդե պատրիարքը, իշխանությունները չկարենան միջամտել անոր հետ ձեռքներուն, անոր բարապաններուն (յասաֆչի), հետի մարդոցը, ինչպես նաև անոր տարագին և հանդերձանքին: Պատրիարքին սնունդին հատկացված այգիներու բերքը կամ հաստացյալներու կողմն իբրև նպաստ (ռեսադդրֆ) ընծայված չիլան, յուղը, մեղրը և ուրիշ նյութեր երբ կփոխադրվին անոր բնակարանը, արգելք չհարուցվի նավամատուցներին կամ դռներին անցած ատեն: Որեւէ քրիստոնյա (=հայ) մուսուլման դառնալու շտապարտովի առանց իր կամքին: Տարեկան 140 000 աքշի գումարը հատուցվել հետո, պատրիարքը չպարտադրվի ուրիշ գումար ևս վճարելու: Հայ քահանաները չպարտադրվին թաղման կարգ կատարելու, երբ կրոնքին պայմաններուն հակառակ ամուսնացող մը մեռնի: Պատրիարքը, իր քափուքահյան, և իր հետևորդներին 15 անձ գերծ ըլլան ճիզիյեի, ավաբիզի և թեֆյալիֆի տուրքերին: Քահանաներուն և վարդապետներուն հաշիվներու բնությունը պատրիարքին և իր ներկայացուցիչներուն ձեռքով միայն կատարվի: Որեւէ փաշա, մյուրեսելիմ, վոյվոդա կամ ուրիշ որեւէ իշխանավոր չկարենա իսկական հայ աշխարհներուն ձեռքեն առնել անոնց ունեցած եկեղեցիներն ու վանքերը և զանոնք տալ ուրիշ դավանանքի պատկանող ու կաթոլիկ կողմած խոռվարարներուն (մուֆսիդ): Օտար դավանանքի պատկանող և կաթոլիկ ըլլալու մեղքով (ռոհմեթ) մեղադրված սուլն խոռվարարներու հանցանքին համար նեղություն չպատճառվի իսկական հայ աշխարհներուն: Հայոց պատրիարքին միջոցով և անոր ղեկուգացողով դավանանքի պահանջմանց սահմանին մեջ տնօրինվի անոնց մասին հարկ եղածը: Այդ կարգի խոռվարարներու մասին սահմանված տուգանքեն դուրսող պարտքերու համար ոտնձգություն չըլլա քա-

դաքններու և գլուղներու մեջ գտնվող եկեղեցիներու և վանքերու գույքերուն: Թուլլատրու-թյուն չորսի այն հայերուն, որոնք, հակառակ իրենց վաղեմի ծեսին, կամուսնալուծվին և կամ երկրորդ կին մը կառնեն, և պատժվին այդպիսիներու: Միջամտութիւն չըլլա պատրիարքի ձեռքի ասային: Պետական մու-ֆաթաւն հովաքիտու համար ման եկող վարդապետներուն ինչքերուն և կենդանիներուն ոտնձգութիւն չըլլա իշխանութեանց կողմէ: Եկեղեցիներու հատուկ գույքերն մաքսատուրք (գլամըյուկ) և անցատուրք (բաք) չգանձվի: Շերիի հետ առնչութիւն ունեցող անոնց դատերը հղվին ուղղակի կայսերական մեր դիվանին (Դիվանը հյումայումէ):

«Բերաթ»-ը, զոր թարգմանաբար համառոտեցինք, գաղափար մը կրնա տալ իրավունքներուն մասին Կոստանդնուպոլսո Աթոռին վրա նստող պատրիարքներուն: Իրավունքները, որոնք ճշտված են ԺԼ դարու այս հրովարտակին մեջ, հավանաբար հարեւման են նախկին տարիներու մեջ հայոց պատրիարքներուն շնորհված իրավասութեանց, եթէ նույնիսկ տարբերին ինչ-ինչ մանրամասնութեանց մեջ: Նույն այս իրավունքները հետագային ալ տրված են հայ պատրիարքներուն, ինչպես կերևա ուրիշ թերթերէ-ն մը, որ 1831 հոկտեմբեր 4/16 թվականին տրված է Ստեփանոս պատրիարքին սուլթան Մահմուդի կողմէ²⁶²:

Թե հայ պատրիարքներու տրված թերթերէ-ններուն մեջ կնախատեսվեն տուրքերը, զորս անոնք իրավունք ունենին պահանջելու իրենց հոտեն, այդ մասին վկայութիւն կա արքայական ֆերմանի մը մեջ, զոր Մուրադ Դ տված է 1631 հունվար 2/12-ին Զաքարիա պատրիարքին դեմ հայ համայնքին կողմէ տրված բողոքի մը առթիւ: Այդ ֆերմանը, զոր թուրք ծանոթ պատմագետ Ահմեդ Ռեֆիք կհրապարակե, պետական արխիւ-ներէն քաղելով երբեմնի «Ստամբուլի կյանք»-ին նվիրված վավերագրերու իր ժողովածուներուն մեջ, մեկն է ամենահին թուրք վավերաթուղթերէն, որոնք հայոց կվերաբերին, կթարգմանենք նույնութեամբ:

«Ստամբուլի դատավորին կհրամայվի որ՝ Ստամբուլի հայ համայնքը հոտս գահոյից խնդրանք ներկայացնելով հայտնեց, թէ իրենք կպատկանին մեր նախահոր սուլթան Մեհմեդի վաքըֆին և [Ստամբուլի] կայսերական գրավումէն մինչև այսօր, այն օրերը, երբ կհավաքվին եկեղեցիներու մեջ ըստ իրենց սնոտի (բաթուլ) ծեսին, ամեն մեկը իր կարողութեան համաձայն դրամ մը կձգէ

պնակի մը մեջ, և այդ դրամը հավաքելով հնուց ի վեր կօգնեն իրենց մեջէն անկարեն-րու և գործելու անկարողներու:

Եվ սակայն իրենց ներկա պատրիարքը Զաքարիա, իր շուրջի հոգևորականներէն Ավետոսի (հավանաբար Ավետիս), Գրիգորի, Ասֆադիայի (հավանաբար Աստվածատուր) և Սարգիսի թելադրութեամբ, սկսած է, բացի այն տուրքերէն, որոնք նախատեսված են հիշյալ պատրիարքի թերթերէ-ն մեջ, գումար վերցնել հիշյալ դրամէն, և եկեղեցիներու պատկանող պարտեզներէն պտղատուրք (մեյվէ աֆչեսի) պահանջել, և այս կերպով վշտացնել և խրտչեցնել [Ժողովուրդը]:

Այս բոլորը հայտնելով, կաշխատեին, որ արքայական հրամանով մը արգիլեմ այդ բանը:

Կհրամայեմ հետևաբար, որ ներկայս ստանալուդ ուշադիր ըլլաս և եթէ ստուգես, որ ասոնք խկապես հիշյալ վաքըֆին ռայաներն են և ցարդ տեղի ունեցած է վերը հիշվածին պես, իսկ հիմա պատրիարքը, հակառակ ցարդ կիրարկվածին, կմիջամտե վերը բացատրված ձևով, կվշտացնե, կխրտչեցնե և կճնշե, թույլ չտաս, որ ասկէ հետո միջամտութիւն (տախլ) և ոտնձգութիւն (քեաւ-րուզ) տեղի ունենա ի հեճուկս ցարդ գործադրվածին, նվիրական օրենքին (շերի շերիֆ) և արքայական հրամանին, արգիլես և վերջ տաս, և թույլ չտաս, որ հիշյալ պատրիարքը, իր թերթերէ-ն մեջ նշանակվածն և ճշտվածն ավելի որեւէ բան պահանջե, ճնշե և ոտնձգութիւն կատարե:

1040 շեմազուլախեր 8 (1631 հունվար 2/12)»:

* *

Հերթական հարցը, որ մեզ կզբաղեցնե, նույնքան շփոթ կներկայանա մեզ:

Ինչպե՞ս կանվանեին պատրիարքները:

Հայ Եկեղեցին գովաբանած ատեն, սովորութիւն ըրած ենք պարծենալ, թէ ժողովրդապետական ոգին է հիմնական խարխալ անոր գործունեութեան, թէ ժողովուրդին կամքովն է, որ հայ հոգևորականները Հայ Եկեղեցին վարելու կուզան, թէ զանգվածներու հսկողութեան տակ է, որ կգործեն հայ հոգևորականները նվիրապետական բոլոր աստիճաններուն վրա:

Եվ արդարեւ, Հայ Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր ժողովուրդին է առեր իր ուժը, և այդ ուժին է կռթներ բոլոր փորձութիւններուն, բոլոր աղետներուն պահուն: Ու փոխարեն՝ հայ ժողովուրդն ալ իր Եկեղեցիով հովանիին տակ ապաստան է գտեր իր դժնդակ օրերուն, և անոր յեց՝ փորձած է տոկալ, դիմանալ:

²⁶² Ա. Պետրեյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 222—227:

Օրմանյան, Հայ Եկեղեցին բնորոշելու ատեն, դանց շրներ անոր արժանիքներուն մեջ թմել նաև Հայ Եկեղեցւոյ այդ գիծը²⁶³:

Ժողովրդապետական այդ ոգին միշտ չէ որ, սակայն, իր արտահայտութիւնը դառն է Հայ Եկեղեցւոյ կյանքին մեջ: Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը որքան դրվագներ մեզ կուտա, երբ հայ ժողովուրդը արհամարհված է եղեր լրիվ, նույնիսկ Հայ Եկեղեցւոյ ամենն բախտորոշ օրերուն:

Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը, իր պատմութեան մեջ, սե էջեր ինքն ալ ունի: Պատրիարքներու ստվար մասը զգեցած է իր կապան դավերու շնորհիւ, անգիտանալով դանդաղած ու անոր տրամադրութիւնները և ուրիշ կովան շունենալով, բայց եթէ սուլթանին բարեհաճութիւնը, որուն կտիրացվեր գրեթէ միշտ խտտոր ճամբաներով:

Ինչպիսի տեսանք, Ֆաթիհ սուլթանին կամքն էր, որ իր Աթոռին վրա նստեցուց հայոց առաջին պատրիարք Հովակիմը: Ոչ հայ ժողովուրդի կամքը, ոչ ալ ցանկութիւնը դեր ունեցան հոգ: Եթէ հույն կղերին ցանկութիւնն ալ կար Գեննատիոս պատրիարքի անվանման մեջ, հայ կղերը նման հնարավորութենէն դուրս էր, որովհետեւ կղերական դաս դէռ հայր շուներ օսմանյան նոր մայրաքաղաքին մեջ, երբ պաշտոնի կանցներ Հովակիմ:

Ստույգ տվյալներ չունենք, գիտնալու համար, թէ զանգվածները ինչպիսի կարտահայտեին իրենց կամքը պատրիարքներու ընտրութեան ատեն, Աթոռին ստեղծման հաջորդող շրջաններուն մեջ: Գիտենք միայն, որ սուլթանին կամքն էր, որ Աթոռ նստեցուց Հովակիմի անմիջական հաջորդները:

«Կ. Պոլսոյ Հովակիմ պատրիարքին մահվանն ետև՝ Մուհամեդ սուլթան նախ Սերասախան Տեր Մատթեոսը բերավ պատրիարքութեան համար, երբ սա հրաժարեցաւ՝ Տրապիզոնէն Արրահամ վարդապետի եկաւ, երբ ալ հրաժարեցաւ... Գաղատիայէն Նիկողոս առքեպիսկոպոսը բերավ և պատրիարք կառեց»²⁶⁴:

Գաւմբարյան իր տեղեկութիւնը կրող հավանաբար Ամիրդովլաթ Ամասիացի բժշկապետին համար 1480-ին ընդօրինակված համարավոր Սաղմոսարանի հիշատակարանն է, ուր գրիւր Մարտիրոս կրսե, թէ 1479-ին զինք Գարամանն «սուրկուն» բերին Պոլիս, ուր մնաց ճառ ոտս սուրբ վարդապետին մերոյ տէր Մաթէոսի Սերաստացոյ և Աբրահամ վարդապետի Տրապիզոնեցոյ, որ և զսո-

րայ ալ խոնդբարն բերել էր վասն պատրիարքութեան համար, և սորա ոչ առին յանձն լաւ համարելով զմիայնակեցութիւն, քան թէ փառք առնուլ ի մարդկանէ»²⁶⁵:

Զգիտենք մինչև երբ տեկց այս դրութիւնը:

Կերեի, թէ սուլթանները տակաւ սկսան հաշվի առնել նաև հայ համայնքի ցանկութիւնները, իսկ հայ համայնք ըսելով պետք էր հասկնալ այն վեց հասարակութիւնները (Ալթը ջեմաաթ), որոնք մարմին էին առեր Պոլսոյ մեջ Ֆաթիհի իսկ օրին և որոնք հավանաբար ունեին նաև իրենց եկեղեցիները իրենց հոգեւոր դասով:

Մինչև ժ՛հ դարու վերջերը և անկէ հետո ալ «վեց ջեմաաթ»-ները Պոլսոյ հայ համայնքը կենդանացնէին հայս պետութեան, և նաև հայս հայ համայնքին: Պատմաճշան պատրիարք երբ իր հրաժարականը ներկայացնէ իւր համար 1772 փետրվար 22-ին ժողով կհրավիրէ Մայր Եկեղեցւոյ մեջ, հոն կհաւաքվին «վեց ճէօմահաթ», քահանայք և իշխանք, և ի բոլոր էսնաֆից ժերունիք և ի խօսից տեարք, անլի քան զհաղար»²⁶⁶:

Պատրիարքները ձևականորեն պետք է Աթոռ դային «Ալթը-ջեմաաթ»-ներու կամքով: Այսպիսի էր դոնե թուրք իշխանութեանց պահանջը նոր պատրիարքը հաստատելու համար իր Աթոռին վրա:

Հայոց պատրիարքները պաշտոնի չէին կրնար անցնիլ սակայն առանց Բարձրագույն դռան զրավոր հաճութեան: «Բերաթ»-ը, որով կտրվէր այդ հաճութիւնը, կշնորհվէր հանուն սուլթանին, սուլթանական թուղրան կրելով ճակատը:

Սովորութիւնն էր, որ պատրիարքին շնորհված սուլթանական «բերաթ»-ին մեջ նախ ակնարկութիւն ըլլար, թէ նոր պատրիարքը ինչ պայմաններու մեջ կուգար Աթոռ:

Ան «բերաթ»-ին մեջ, զոր քիչ վերը հիշեցինք և որով 1764-ին սուլթան Մուսթաֆա Գ Գրիգոր Պատմաճշան պատրիարքին ընտրութիւնը կհաստատե, կրսե, թէ Կոստանդնուպոլսոյ և ենթակա շրջաններու հայոց պատրիարքը Հակոբ Նալբան, որ 24 տարի ի վեր կվարէր պատրիարքութիւնը կայսերական հրովարտակի մը հիման վրա, հաստատամտութեան և ուղղամտութեան կատարյալ պայմաններու մեջ, կայսերական զիվանին ուղղված գրութեամբ մը կհայտնէ, որ իր հիվանդութեան պատճառով այլևս ի վիճակի չէ

263 Դոկտ. Վ. Թորգոմյան, «Հանդես ամսօրյա», 1895, էջ 247:

266 Բարգին ծայրագույն վարդապետ Կյուլեսերյան, «Հիշատակարան Պատմաճշան Գրիգոր պատրիարքի», էջ 95:

263 Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցի», Կ. Պոլիս, 1911, էջ 181 և 185:

264 Զ. Գ. Գալմիսյան, «Հանդես ամսօրյա», 1911, էջ 478:

պատրիարքությունը վարել և որ կուզե իր պաշտոնը փոխանցել իր իսկ ձեռնասուններին և իր անթերի վարքուբարքով ծանոթ նրուաղեմի պատրիարքական փոխանորդ Գրիգոր վարդապետին:

«Արդ, — կավելցնե «բերաթ»-ը, — վեցյակ հասարակությունը (Ալթը ջեմաթ) կոչված հայ ռայայությունը վարդապետներն ու քահանաները (ռաճիպ վե փափազ), հասարակության ղեկավարները (միլլեթ բաշը) և տուններին տեղերին ծանոթ էսնաֆներու ծերերը (էսնաֆ իխթիյարլերի) միահամուռ համար դատած ըլլալով հիշյալ պատրիարքական պաշտոնին համար, հաճութուն կտորվի տեղի ունեցած փոխանցման», և այլն²⁶⁷:

Ստեփանոս պատրիարքի պաշտոնը հաստատող «բերաթ»-ին մեջ ևս կականարկվի ընտրության պարագաներուն, բայց շատ ավելի անորոշ ձևով մը: Հիշյալ «բերաթ»-ը կրնե, թե հայոց Կարապետ պատրիարքը հիվանդության պատճառով հրաժարած ըլլալով, հրամայվեցավ ուրիշ մը ընտրել տեղը և հետևաբար «հայոց ազգին անհրաժեշտ սեպվող անձները» (եւմենի միլլեթդեն լազըմ գեւնելեր) Պատրիարքարան հավաքվելով ընտրած են Ստեփանոսը²⁶⁸:

Բայց վեց ջեմաթներու կամքը իրականին մեջ հարցնող չկար: Բարձրագույն դուռն ցանկությունն էր որ կտնօրինե հաճախ ամեն բան: Եվ այդ ցանկության մեջ կխաղար առավելապես օրվան փառային անձնական շահագրգռությունը:

Եվ ամեն փառայի կռնակը հայ ամիրա մը կար, որ իր կամքը կշռնշար անոր ականջին, իսկ ամեն ամիրա իր նախընտրած եպիսկոպոսը ունեւր:

Եվ եթե ասոր վրա ավելցնեք ամոթալի կռիվները, զորս Պատրիարքական գահուն թեկնածուները կմղեին Աթոռը իրարու ձեռք հափշտակելու համար՝ պատկերը կըլլա ավելի լրիվ:

Պետք է մոտենանք անցյալ դարու կեսերուն, որպեսզի զանգվածներու ձայն ալ գրտնենք պատրիարքներու ընտրութեան մեջ: Եվ այդ՝ առանց պայքարելու չեղավ: Բայց արդեն տարբեր նյութ է այդ:

* * *

Սկզբնական շրջանին «պատրիարք» բառը չեն գործածած հայերը՝ Պոլսո իրենց հոգևոր պետին համար, տիտղոս, զոր կկրեին Օրթոդոքս Եկեղեցվո հոգևոր պետերը Պոլսո մեջ ինչպես Ֆաթիհն առաջ, նույնպես և Ֆաթի-

հեն հետո, և զոր կրած էին ու շարունակեցին կրել մյուս հոգևոր պետերը ևս Անտիոքի, Աղեքսանդրիո և Նրուսաղեմի մեջ: Պոլսո մասին հայ աղբյուրներու մեջ «պատրիարք» բառին չեն հանդիպիր գրեթե ամբողջ դար մը: Զեռագիրներու հիշատակարաններուն մեջ առհասարակ «հայրապետութիւն» ըսված է պատրիարքության պաշտոնին համար:

Այսպես, Պոլսո առաջին հայ պատրիարքին համար «ի հայրապետութեան Տէր Յովակիմայ արքեպիսկոպոսին» կգրե Ամիրդովլաթի «Ռեամկական գիրք»-ի հիշատակարանը 1474-ին²⁶⁹:

Ամիրդովլաթի «Անգիտաց Դեսպետ»-ի հիշատակարանին մեջ ևս, 1474-ին, «ի հայրապետութեան ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս Տէր Նիկալայոսին» ըսված է Հովակիմի հաջորդին համար:

«Ի հայրապետութեան Տէր Կարապետին քաղաքին Կոստանդնուպոլիս» կըսե նույնպես Պալաթի եկեղեցին պահված Սկեռայի Ավետարանին հիշատակարանը, ականարկելով Նիկողոսի հաջորդին²⁷⁰:

Առաջին անգամ պատրիարք բառին կհանդիպինք դար մը հետո միայն: Մաղաքիա դպիր, արձանագրելով Աբգար Եվդոկիացիի փորձերը Պոլսո մեջ տպարան հաստատելու համար, կհիշե, որ Պոլսո մեջ տպագրված առաջին հայ գիրքը, «Փոքր քերականութիւն»-ը, լույս տեսավ 1567-ին, «ի շորրորդ ամի պատրիարքութեան Յակոբ րաբունապետի Կոստանդնուպոլսոյ»²⁷¹:

Դժբախտաբար հայոց վերաբերյալ թրքական հին վավերաթուղթեր չեն հասած մեզի, որպեսզի գիտնայինք, թե պաշտոնապես ե՞րբ է սկսած «փաթրիք» (պատրիարք) կոչվիլ Պոլսո հայոց հոգևոր պետը: Ամենահին վավերագիրը, ուր «փաթրիք» բառին հիշատակությունը կգտնենք, 1631 թվականն է միայն: Կականարկենք այն ֆերմանին, զոր Մուրադ Դ ուղղեց Կոստանդնուպոլսո դատավորին՝ հայոց «Ջաքարիա փաթրիքին ապօրեն գանձամներուն» մասին, և զոր տեսանք ավելի վերև:

2. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈ ԱԹՈՒՐ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՎՈՆՎԻՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պոլսո մեջ հայ Պատրիարքության հաստատման պահուն և անկե հետո ալ դեռ շատ երկար ատեն ճշտված չէր անշուշտ Պոլսո հայ պատրիարքին դիրքը Հայ Եկեղեցվո նվի-

269 «Երկրագունդ», 1884, էջ 551:

270 Հ. Հ. Տաշյան, «Մայր ցուցակ...», էջ 189:

271 Հ. Գ. Զարեհնալյան, «Պատմութիւն հայ տպագրութեան», Վնեստիկ, 1895, էջ 47:

267 Ա. Պեղաբեյլան, «Պատմություն հայոց», էջ 228:

268 Անդ, էջ 222:

րուպետության մեջ: Եվ այդ շատ բնական էր: Պոլսո հայ Պատրիարքությունը մարմին կառնար նախ հայ ժողովուրդի կամքին անկախ, և Հայ Եկեղեցվո ազդեցության սահմաններին դուրս: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը հաղթի երկու տասնյակ տարին ի վեր փոխադրված էջմիածին, ի վիճակի չէր օսմանյան կայսրության սահմաններին ներս տարածելու իր հոգևոր հեղինակությունը: Իսկ Սիսը, որ կշարունակեր դեռ կաթողիկոսական հավակնությանց ցանց մը պահել, մինչև Պոլիս չէր կրնար հասցնել այդ հավակնությունները: Այնպես որ Պոլսո մեջ հայ Պատրիարքությունը կստեղծվեր Հայ Եկեղեցվո պիտակը վրան, բայց անոր շրջագծեն դուրս: Բնականոն չէր անշուշտ երևույթը, և այդպես ալ պետք էր ըլլալ, որովհետև ան ի հայտ կուգար ոչ բնականոն պայմաններու մեջ:

Օրմանյան ընդհանուր բառերով միայն կուրվագծեն անբնականոն այդ կացությունը: Ան կգրե պարզապես, թե Պոլսո առաջին հայ պատրիարքին՝ «Հովակիմի ստացածը նոր պաշտոն չէր, զի արդեն Արևելյան Փոքր Ասիո և Հարավային Եվրոպիո օսմանյան գավառներու առաջնորդն էր, և ինչ որ Ֆաթիհ հաստանար քրիստոնյաներու համար կազմակերպված նոր կացության գործադրությունն էր: Միայն առավելությունը, զոր հայեր կստանային, պատրիարք անունով պատվված և պատրիարքի իրավունքներով ճոխացած պետ մը ունենալն էր: Սակայն դրված պատրիարքությունը լոկ արտաքին պատիվ և իրավունք էր, եկեղեցական նվիրապետության տեսակետով Պատրիարքական Աթոռ մը հաստատել վեհապետական կարողութենին վեր էր, և բարձրագույն եկեղեցական իշխանությունն մը այդպիսի իրավասություն կամ աստիճան հաստատված չէր: Վասնզի ոչ Սիսի և ոչ էջմիածնի Աթոռները, որչափ որ գիտենք, Կոստանդնուպոլսով զբաղած չեն»²⁷²:

Այս շփոթ կացության մեջ, անորոշ կմնար բնականաբար Պոլսո պատրիարքին իրավասության շրջանակը ևս: Տրամաբանական է մտածել, որ այդ իրավասությունը ընդգրկեր օսմանյան բովանդակ հողը այն օրերու իր սահմաններուն մեջ, և ընդլայններ՝ քանի կլայննային պետության սահմանները:

Պոլսո Պատրիարքությունը առաջին իսկ օրեն հոգեպես կապված կգտնենք սակայն էջմիածնա Մայր Աթոռին: Պոլսո գավառմեն հետո զրված ամենահին հայ ձեռագիրներեն երկուրը՝ Ամիրգովաթի «Դիրք ռամկօրէն»-ը և «Անգիտաց անպէտ»-ը, 1474-ին և 1478-ին էջմիածնի Սարգիս կաթողիկոսն է որ կհիշեն իբրև ամենայն հայոց հայրապետ:

Էջմիածնի հեղինակությունը հետզհետե ամրապնդվեցավ, մինչ Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը կկծկտեր Միջերկրականի ափերուն վրա, իսկ Աղթամարինը ազդեցության դուրս շրջանակ մը միայն կպահեր: Այդ ժամանակ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հոգևոր իրավասությունը տարածվեցավ Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլսո զույգ Պատրիարքությանց և անոնց թեմերուն վրա, ու Հայ Եկեղեցվո նվիրապետությունը վերջնականապես իր կերպարանքը գտավ:

Այդ նվիրապետության մեջ Կոստանդնուպոլիսը էջմիածնի հոգևոր հեղինակության ենթակա Աթոռ մը մնաց: Բայց այդ շարգիլեց իրեն, որ երկար դարեր ան ազգային կեդրոն մը մնա հայ ժողովուրդին համար, իր վարչական իրավասություններուն ենթարկե հաճախ օսմանյան կայսրության սահմաններուն մեջ գոյություն ունեցող մյուս Աթոռները՝ Երուսաղեմի Պատրիարքությունն ու Կիլիկիո և Աղթամարի կաթողիկոսությունները, և հայ ժողովուրդի վերջին դարերու պատմության մեջ կատարե բացառիկ դեր մը:

3. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈ ԱԹՈՐՆ ՈՒ ԻՐ ԹԵՄԵՐԸ

Կմտնենք դարձյալ կնճոտ գետին մը: Որոշք էին Պոլսո Պատրիարքության իրավասության սահմանները և ի՞նչ թեմեր գոյություն ունեին հոն:

Հարցումը սակայն իր որոշ պատասխանը կգտնե, եթե նկատի ունենանք, որ այդ սահմանները լայնցան քանի ընդլայնեցավ օսմանյան կայսրությունը ինքը, և որ հայ թեմերը ևս աճեցան այդ սահմաններուն հետ:

Կնճիքը սակայն միշտ կմնա կնճիք, երբ ստիպվինք քննել, թե ի՞նչ կներկայացնեին այդ թեմերը ինքնին, և ի՞նչ էր անոնց կապը Պատրիարքության հետ:

Երբ Ֆաթիհ Պոլսո մեջ Պատրիարքարան կհաստատեր 1461-ին, օսմանյան պետության սահմանները կտարածվեին Փոքր Ասիո մեջ Բրուսայի, Այդընի, Քասթեմունիի, Էնկյուրիի և Սվազի շրջաններուն վրա, իսկ այս շրջաններուն մեջ երեք հայ հոգևոր կեդրոններ կային միայն՝

ա. Սեբաստիան իր Ս. Նշան վանքով,
բ. Էնկյուրիին իր Ս. Աստվածածնի վանքով,
գ. Բրուսան, Կուտիսան և Քարամանը, զորս հավանաբար միակ եպիսկոպոս մը կհովվեր: Ֆաթիհի օրով օսմանյան կայսրության կզվեցան Տրապիզոնը 1461-ին և Ղրիմը 1475-ին, որոնք նույնպես հայ հոգևոր կեդրոններ էին, և որոնք ևս բնականաբար պիտի մտնեին Պոլսո Պատրիարքության հոգևոր իրավասության տակ:

²⁷² «Ազգապատում», Բ, էջ 2156:

Պոլսո հայոց Պատրիարքութեան իրավասութեան շրջանակը ավելի ևս պիտի ընդարձակվեր, երբ սուլթան Սելիմի օրոյ (1512—1520) կայսրութեան սահմաններուն մեջ պիտի մտնէին Կիլիկիան, Սուրիան, Միջագետքը, Բաղեշը, Մալաթիան, Պաղեստինը և Եփրատը, և «այս հաղթութիւններով Կ. Պոլսո Պատրիարքութեան բարոյական հեղինակութիւնը պիտի աճեր հանդիպ Կիլիկիո Կաթողիկոսութեան և Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, որոնք իրենց ամբողջութեամբ, իբր նույն ազգութեան մաս, Կ. Պոլսո Պատրիարքութեան մերձաք կնկատվին Յաթիհի հրովարտական դրութեամբ, թեև մինչև այս դրութեան նվիրագործումը երկար ատեն անցած ըլլա»²⁷³։ Նույնը պիտի պատահէր Արևելյան թեմերուն համար ալ, որոնք ի սկզբանէ չմիաձայնեցին Աթոռին անմիջական իրավասութեան տակ էին, և որոնք հետագային Պոլսո Պատրիարքութեան ենթարկվեցան տակաւ երբ այդ շրջանները օսմանյան տիրապետութեան անցան վերջապես։

ԺՁ դարու ընթացքին Պոլսո Աթոռին իրավասութեան պետք է անցած ըլլան Մուշն ու Տիգրանակերտը իրենց հարակից վիճակներով, իսկ ավելի հետո, նույն դարու վերջին սկսյալ, երբ Զաւախներու արշավանքին և թուրք և պարսիկ բախումներուն պատճառով դերջանցի, երզնկացի, կամախցի, ակնցի և դիվրիկցի գաղթականներ պիտի գային զԵփրատի Մարմարայի գոլգ ափերուն մոտ, հոսուր կեդրոններ պիտի ստեղծվէին Նիկոմիդիո շրջանին մեջ, Արմաշը ունենալով իբրև առաջնորդանիստ, ինչպես և Ռոտոսթոյի և Ադրիանուպոլսո մեջ։

ԺԷ դարու սկիզբը Կոստանդնուպոլսո Աթոռը թատր եղավ ամոթալի վեճերու, որոնք Պոլսո հայ գաղութի պատմութեան մեջ թողուցած են սև և էջ մը։

Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքութեան սկիզբները բոլոր օսմանյան կայսրութեան վիճակները, գոնե մայրաքաղաքն որոշ հեռավորութեամբ շրջանակի մեջ, ուղղակի պատրիարքին վիճակը կնկատվէին, և թեմական իրավունքներ անոր կատարանին, և վաւերութիւն ու քաղաքներու մեջ գտնվող եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ թեմակալ չէին, այլ պարզապէս իբր մուրախաւ կամ պատվիրակ կնկատվէին և պատրիարքին իրավունքը կհարգէին։ Առաջին անգամ իսկ Հովհաննէսի, Վանցի Զաքարիայի և Դարանաղեցի Գրիգորի միջև կատարված բախու-

մը, որ ուղղակի իրավունքներու վայելքին համար էր, սկիզբ տվավ առաջնորդական վիճակներու կամ թեմակալութեանց բաժանման, որ պատահական առիթն ծագում առնելով, հաստատուն իրավունքի փոխվեցան»²⁷⁴։ Եվ սակայն որոշապէս շենք գիտեր ոչ թեմերու իսկական թիվը և ոչ ալ անոնց իսկական սահմանները։

Յուցակը²⁷⁵, զոր Ոսկան վարդապետ կազմեց ԺԷ դարու կեսերուն, իբրև պատգեբը Հայ Եկեղեցւո նվիրապետութեան վիճակներուն, առաջին փորձն էր Հայ թեմերու վիճակագրութիւնը կազմելու, բայց այդ փորձը հետո էր թեմերուն իսկական պատկերը տալի, և չէր կոթներ փաստական տվյալներու վրա։ Օրմանյան սա բացատրութիւնը կուտա Ոսկանի կազմած ցուցակին մասին. «Արևմտյան Եկեղեցւո նվիրապետութեան արքեպիսկոպոսարաններու և եպիսկոպոսարաններու կանոնավոր բաժանման դրութիւնը տեսնելով, և յուր Եկեղեցւոյն պատիվը պահելու նախանձահուցութեամբ, նմանօրինակ ցուցակ մըն ալ կազմած է Ոսկան Հայ Եկեղեցւո նվիրապետութեան համար, թեպետ մենք կկարծենք, թէ իսկականին և իրականին ճիշտ պատկերը պիտի ըլլա յուր ցուցակը։ Հայոց նվիրապետութեան արքեպիսկոպոսական նահանգներու կամ մետրոպոլիտութիւններու և անոնց ենթարկալ եպիսկոպոսարաններու բաշխված ըլլալը, ոչ միայն կանոնավոր ցուցակներով մեզի հասած չէ, այլև ոմանց կարծիքով Հայ Եկեղեցին այսպիսի դրութիւն ունեցած չէ։ Մենք չունենալուն համակարծիք չենք, ապա թէ ոչ դժվար կըլլար բացատրել նահանգներու անունով կոչված եպիսկոպոսները, զոր օրինակ Սյունյաց, Սոփաց, Աղձնյաց, Մոկաց, Տայոց և այլն, երբ նույն նահանգներուն գաղաւթներն ալ և քաղաքներն ալ հատուկ եպիսկոպոսարաններ ունեցած են։ Ասով մեկտեղ կանոնավոր ցուցակներ չունինք նվիրապետութեան կազմութիւնը քաղելու համար, մանավանդ Ոսկանի ապրած դարուն մեջ, ուր այլևս նահանգներ ու գաղաւթներ ալ քաղաքական նշանակութիւններ չկորուսած էին, և կաթողիկոսներ ըստ հաճույս և ըստ բերման թեմակալներ կամ առաջնորդներ կձեռնադրէին։ Մենք կսիրենք գնահատել Ոսկանի դիտումը, որ ուղած է յուր Եկեղեցին կարգավորյալ ներկայացնել լատին աշխարհին առջև, և իրականը կանոնականի մերձեցնելով ցուցակ մը կազմած է։ Ասով մեկտեղ այդ ցուցակը կարևոր կնկատվի, գոնե ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, և

273 Ա. Ալոյաճեան, «Թուրքիո հայոց Պատրիարքութիւն», «Ընդարձակ օրացույց Ազգային հիմնադրանցի», Կ. Պոլիս, 1908, էջ 292։

274 «Աղգապատում», Բ, էջ 2360։

275 Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», էջ 231։

նույն ատեն գտնվող նվիրապետության պատկերը գիտնալու համար»²⁷⁶։

Արդ, Ոսկանի կազմած ցուցակը Հայ Եկեղեցվո 140-ն ալիլի վիճակները երկու կաթողիկոսությանց վրա կբաժնի, էջմիածնի ենթակա ցուցնելով 17 արքեպիսկոպոսարաններ 105 եպիսկոպոսական թեմերով։ Այդ 17 արքեպիսկոպոսարաններն են Երևան, Բջնի, Հաղբատ, Կարմիր վանք, Ս. Նախավկա, Մակու, Տաթև, Ասպահան, Վան, Աղթամար, Ամիդ, Խարբերդ, Մուշ, Կարին, Սեբաստիա, Կեսարիա և Եվդոկիա։ Միսի Կաթողիկոսության կենթարկե 6 արքեպիսկոպոսարաններ (Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղեմ, Բերիա, Թեսալոնիկե, Կիպրոս և Տարսոն) և 6 ալ եպիսկոպոսարաններ (Անարզարա, Ադանա, Մոպսուեստիա, Թիանա, Նեոկեսարիա և Անկյուրիա)։ Ասոցմե զատ Ոսկան կհիշե 25-ի չափ եպիսկոպոսարաններ, որոնք անձանոթ են կամ դադրած, ինչպես և 5 պատվակալ արքեպիսկոպոսարաններ «լատինացի Հայք» անվան տակ (Նախիջևան, Կաֆա, Մարաղա, Տփղիս, Սուլթանիե), վերջին 4-ը «ջնջված» ցուց տալով։

Ինչպես կտեսնվի, իրականության անհամապատասխան ցուցակ մըն է Ոսկանի կազմածը, ինչ որ Օրմանյան կվերագրե Ժէ դարուն Հայ Եկեղեցվո ներկայացուցած խառնակ վիճակին։

Ժէ դարու վերջերն է միայն, որ Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքարանը իր իրավասությունը կտարածե Ամասիա—Մարզվանի, Եղեսիո և Կեսարիո շրջաններուն վրա ալ, իսկ հաջորդ դարուն անոր կենթարկվին Արաբկիրը, Երզնկան, Ակնը, Եվդոկիան, Խարբերդը, Կարսն ու Ախալցխան, առանց հիշելու հոգեվոր այն կեդրոնները, որոնք այս կամ այն վիճակեն անջատված են առանձին կեդրոններ կազմելու համար։

ԺԷ դարեն մնացած հիշատակարան մը, որ Սարգիս դպիր Հովհաննեսյանի ձեռագիր «Տեղագրութիւն»-ն է և որ «հնագույն վավերագիրն է»⁴։ Պոլսո Պատրիարքության թեմագրության վրա խոսողը, հետևյալ 20 առաջնորդությունները կթվի. էդրենե, Թեքիրդաղ, էնկյուրյու, Ղայսերի, Ամասիա, Բրուսա, Թոքատ, Մըվադ, էկին, Շաբին-Գարահիսար, Թոմարդա, Տրապիզոն, էրզինկյան, Դիարբեքիր, Ուրֆա, էրզրում, Ղարս, Ախալցխա, Ուռումեկու մուխաթայն (Ղրիմ, Բեսարաբիա և այլն), Արամշու մուխաթայն (Նիկոմիդիա և այլն)²⁷⁷։

Պետք է գալ մինչև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը՝ թեմերու դասավորման հանդիպելու համար։ Արդարև, Սիմեոն կաթողիկոսն է, որ առաջին անգամ իր «Ջամբո»-ին մեջ²⁷⁸ Հայ Եկեղեցվո առաջնորդական վիճակները նվիրակությանց կբաժնի, որոնցմե 4-ը պարսկահայ նվիրակություններ են (Սպահան, Դավրեժ, Նախիջևան և Երևան), 6-ը ուղղակի էջմիածնի ենթակա տերունի թեմեր են (Ջմյուռնիա, Բաղդադ-Բասրայի վիճակը, Գիլանի երկիրը, Տփղիս բովանդակ Վրաստանի հետ, Հաշտարխան և էջմիածնի հատուկ տերունի գյուղերը), իսկ 10 նվիրակություններ ալ տաճկահայ վիճակները կներկայացնեն (Կ. Պոլիս, Ադրիանուպոլիս, Ղրիմ, որուն հետ են Բեսարաբիան, Վալաքիան, Մոլդովան և Բուլղարիան, Եվդոկիա, Անկյուրիա, Կարին, Կարս, Խաչազեդ, Վան և Դիարբեքիր)։

Եվ սակայն Սիմեոն կաթողիկոսի կատարած այս դասավորումն ալ դատապարտված էր թուղթի վրա մնալու։ Դեպքերը թույլ չէին, որպեսզի Մայր Աթոռը իր հեղինակությունը կիրարկե, այնպես որ թեմերու բաժանումը շարունակեց միշտ խառնակ մնալ։

Պոլսո Պատրիարքարանին մեջ 1834 թվականով արձանագրություն մը հետևյալ 36 վիճակները մաս կնկատե Թուրքիո հայոց Պատրիարքության. Ադրիանուպոլիս, Ռոդոստո, Նիկոմիդիա, Վառնա—Շումնու, Բրուսա, Իզմիր, Բանդրմա, Կուտինա, Մարզվան—Ամասիա, Եվդոկիա, Թամզարա, Գաղատիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Չնքուշ և Ատիշ, Շաբին—Գարահիսար, Երզնկա, Ակն, Արաբկիր, Եղեսիա, Չարշամբա, Տրապիզոն, Կարին, Արդն, Բաբերդ, Բալու, Դադեմ (Խարբերդ), Վան, Ածալտներ, Մուշ, Բուլանքի, Խնուս, Գյուլսու, Մատնալանից թեմ, Ս. Դանիել Կեսարիո²⁷⁹։

Պոլսո հայ Պատրիարքության կապված թեմերուն ճշգրիտ պատկերը գտնելու համար պետք է Աղգային Սահմանագրության օրենքուն գալ։

Աղգային Սահմանագրությունը Թուրքիո պատրիարքության ենթակա հետևյալ 50 առաջնորդական վիճակները կնախատեսե. Երուսաղեմ, Եվդոկիա, Բերիա, Կիպրոս—Տարսոն—Սիս, Մարաշ, Հաջըն, Ջեթուն, Ադանա, Եղեսիա, Տիգրանակերտ, Քոդըստան, Բաղդադ, Բաղեշ, Վան, Աղթամուր, Կարս, Մուշ, Երզնկա, Բաբերդ, Կարին, Խարբերդ, Արաբկիր, Բալու, Կեղի, Ակն, Դիվրիկ,

²⁷⁶ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Ջամբո, գիրք, 7րդ հիշի յիշատակարան արձանացուցիչ», Վաղարշապատ, 1873։

²⁷⁹ Ա. Ալպոյանյան, հիշված աշխատությունը, էջ 295—297։

²⁷⁶ «Աղգապատում», Բ, էջ 2546։

²⁷⁷ Ա. Ալպոյանյան, հիշված աշխատությունը, էջ 294—295։

Մալաթիա, Կյուրին, Անթեբ, Քիլիս, Շաբին-Գարահիսար, Սեբաստիա, Եվդոկիա, Մարգվան, Ամասիա, Տրապիզոն, Զանիկ, Յոզղատ, Կեսարիա, Գաղատիա, Կուտինա, Զմուռնիա, Բրուսա, Բանդրմա, Նիկոմիդիա, Ռոդոստո, Ադրիանուպոլիս, Վալաբիա, Մուղոլա, Վառնա²⁸⁰։

Համիդի օրերուն հետևյալ 45 թեմերը կային Պոլսո Պատրիարքության իրավասության տակ. Կոստանդնուպոլիս, Ադրիանուպոլիս, Ռոդոստո, Նիկոմիդիա—Արմաշ, Բրուսա, Բանդրմա—Բալբեհսիր, Քյոթահիա—Աֆիոն—Գարահիսար, Գաղատիա, Զմյուռնիա, Դոնիա, Քաստեմունի, Կեսարիա, Սեբաստիա, Եվդոկիա, Ամասիա—Մարգվան, Զանիկ, Տրապիզոն, Կարին, Դերջան, Բասեն, Քղի, Բաբերդ, Երզնկա—Կամախ, Բայազիդ, Վան, Լիմ—Կաուց, Հեքքյարի, Բաղեշ, Մուշ, Սղերդ, Տիգրանակերտ, Բալու, Արղի—Զնքուշ, Խարբերդ, Զմշկաձագ, Զարսանջաք, Ակն, Արաբկիր, Եդեսիա, Բաշլագ, Եգիպտոս, Բուղարիա, Ռումանիա, առանց հիշելու չորս հոգևոր հովվությունները (Սելանիկ, Կրետե, Աթենք և Ափրիկյան Տրիպոլիս)։

Սույն շրջանին Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը ուներ տասներեք թեմեր, որոնք էին. Սիս, Ադանա—Բերեքեթ, Հաջըն, Հալիպ—Իսկենդերուն—Քիլիս, Այնթաբ, Անթաքիա, Մարաշ, Զեյթուն, Մալաթիա, Յոզղատ, Կյուրին—Մանչըրի, Դիվրիկ և Դարենդե²⁸¹։

Հայ եկեղեցվո թեմերուն ամբողջական պատկերը, զոր Օրմանյան կուտա «Հայոց եկեղեցի»-ին մեջ²⁸², Պոլսո Պատրիարքության ենթակա հետևյալ առաջնորդական վիճակները կնշանակեն.

1 պատրիարքական վիճակ (Կ. Պոլիս)։

14 արքեպիսկոպոսական վիճակներ (Նիկոմիդիա, Բրուսա, Զմյուռնիա, Գաղատիա, Կեսարիա, Սեբաստիա, Կարին, Վան, Տարոն, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Եգիպտոս, Բուղարիա, Ռումանիա)։

27 եպիսկոպոսական վիճակներ (Ադրիանուպոլիս, Ռոդոստո, Բիլեջիկ, Բանդրմա, Կուտինա, Քաստեմունի, Իկոնիոն, Եվդոկիա, Ամասիա, Շաբին-Գարահիսար, Մամոն, Տրապիզոն, Երզնկա, Բաբերդ, Բասեն, Դերջան, Քղի, Բայազիդ, Բաղեշ, Սղերդ, Բալու, Ակն, Արաբկիր, Զմշկաձագ, Զարսանջաք, Եդեսիա, Բաղդադ)։

7 վանական թեմեր (Արմաշ, Լիմ—Կաուց, Աղբակ, Զնքուշ, Կիպրոս, Արղնի, Կամախ)։

280 Ա. Պեղեգեյան, հիշված աշխատությունը, էջ 425—426։

281 Ա. Ալպոյաճյան, հիշված աշխատությունը, էջ 259—332։

282 «Հայոց եկեղեցին», էջ 259—265։

2 տեսչական թեմեր (Սելանիկ, Հունաստան)։

Օրմանյան 15 առաջնորդական վիճակներ ենթակա ցույց կուտա Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը։

1 Կաթողիկոսական վիճակ (Սիս)։

2 արքեպիսկոպոսական վիճակներ (Ադանա և Մարաշ)։

10 եպիսկոպոսական վիճակներ (Հաջըն, Փայաս, Բերիա, Զեյթուն, Այնթաբ, Անտիոք, Մալաթիա, Յոզղատ, Կյուրին, Դիվրիկ)։

2 վանական թեմեր (Յունուզ և Դարենդե)։ Իսկ Աղթամարի Կաթողիկոսությունը, որ վաղուց անվանական դարձած էր արղեն, երկու վիճակ միայն ուներ ըստ Օրմանյանի ցուցակին։

1 Կաթողիկոսական վիճակ (Աղթամար)։

1 եպիսկոպոսական վիճակ (Խիզան)։

Ավելորդ է ըսել, որ մեծ սպանդան հետո, որ բնաջնջեց Թուրքիո հայությունը և ողջ մնացողները ցրվեց աշխարհի չորս հովիտում, ոչ հոտ մնաց և ոչ հովիվ Թուրքիո գավառներում մեջ։ Քանի մը փոքր համայնքներ միայն կմնան երբեմնի շեն հայ թեմերուն տեղ։ Անոնք հետևյալներն են. Գայսերի, Դիարբեքիր, Իսկենդերուն, Դերիք և Հաթայ²⁸³։

4. ՀԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԸ ԻՐԵՆՑ ԹԵՄԻՆ ՄԵՋ

Օսմանյան տիրապետության տակ պետական կառույցին մաս կկազմեին գավառի հայոց առաջնորդներն ալ և հետևաբար անոնց պաշտոնները ևս կնվիրագործվեին կայսերական «բերաթ»-ով։

Գավառի հայոց առաջնորդները ևս իրենց որոշ առանձնաշնորհումներն ունեին, զորս կհիշատակեիր իրենց անվանման «բերաթ»-ը։ Մեր ճեղքին տակ ունինք 1254 ռեջբ 3 (1838 թ. հոկտեմբեր 10/22) թվակիր «բերաթ» մը, որ իբրև Բալուի առաջնորդ կվավերացնե Գևորգ եպիսկոպոս Օղեմիշցին, հետագային առաջնորդ ուումեն իշխանապետությանց մեջ, Սույն «բերաթ»-ը²⁸⁴ կըսե, թե Պոլսո և ենթակա շրջաններու (թեվաբի) հայոց պատրիարք Ստեփանոս դիմում կատարած է Բարձրագույն դուռ որպես Բալուի և շրջականներու հանգուցյալ առաջնորդ Պետրոսի տեղ, որ ժամանակին առաջնորդ ընտրված էր 600 ստակ (աֆշե) նվեր (ֆեշֆեշ) տալով և համապատասխան «բերաթ» ստանալով, առաջնորդ կարգված է Գևորգ, և կխնդրեր, որ հիշյալ նվերը հնչուն կերպով պետական գանձին հանձնվելու պայմանով, «բերաթ» շնորհ-

283 Առանձնագրություն պատգամավորական ժողովի (11 հոկտեմբեր 1961). պաշտոնական հրատարակություն Աղգային Պատրիարքարանի, 1961, էջ 4։

284 Արխիվ ուսմանահայ թեմի, թիվ 44։

վի անոր: Արդ ստուգված ըլլալ վ, կըսե «բերաթ»-ը, որ Բալուի առաջնորդները նույնքան փնշեցէ կվճարեին և որ Գևորգն ալ այդ գումարը ամբողջութեամբ հանձնած է պետական գանձին, կշնորհվի անոր խնդրված «բերաթ»-ը և կհրամայվի, որ Բալուի և շրջականերու մեջ գտնվող հայերը, մեծ ու պզտիկ, զայն առաջնորդ (մերխասա) ճանչնան, իրենց ծեսին վերաբերալ խնդիրներու մեջ անոր խոսքեն դուրս չելնեն, որով ընդդիմութիւն կամ միջամտութիւն տեղի չունենա երբ ան առաջնորդութեան ենթակա վայրերուն մեջ քահանա նշանակե կամ պաշտօնակ ընե տեղը անվանելով ուրիշը, առանց անոր գիտութեան և արտոնութեան գլուղերու քահանաները որով պակ չկատարեն հակառակ իրենց ծեսին, առաջնորդն կամ իր փոխանորդն զատ որով մեկը չմիջամտե եթե կին մը իր ամուսինը թողու հեռանա կամ այր մը ձգե իր կինը, բնթալմալը կամ քասալմը և կամ ուրիշներ չկարենան միջամտել եթե նույն առաջնորդը անժառանգ մեռնող քահանաներուն կամ մայրապետներուն գլուղը առնե պատրիարքին կողմն պետական գանձին հանձնվելու համար, ընդունելի նկատվի եթե մեռնող քահանաները կամ մայրապետները և կամ որով հայ ըստ իրենց ծեսին որով կտակ ընե աղքատներուն, պատրիարքին կամ առաջնորդին, հիշալ առաջնորդը կարենա արգիլել և պատժել որով հայ քահանա, որ առանց եկեղեցի կամ վանք ունենալու, տեղե տեղ ման կուգա և խոտովութիւն կգրգռե, հիշալ Գևորգը ևս կարենա տիրանալ այն բոլոր պարտեղներուն, այգիներուն, ագարակներուն, ջաղացներուն, յաղմաններուն, արտերուն, վանքերուն և նման գլուղներուն և զվարներուն, որոնք եկեղեցիներուն վաքըք եղած են, ճիշտ այնպէս, ինչպէս տեղ եղած են իր նախորդները, և ինչպէս որ կտնօրինե պատրիարքը իր կնքալ գրութեամբ:

Իրավունքները, որոնք կնախատեսվին սուլն «բերաթ»-ին մեջ, համապատասխանաբար հարազատ կրկնութիւնն են այն իրավասութեանց, զորս նախկին սովթանները տված են գալառի հայոց հին առաջնորդներուն, և միեկնույն ատեն շատ չեն տարբերի անոնցմէ, որոնք կտրվին պատրիարքներուն:

Իսկ թե որքա՞ն ի վիճակի էին գալառներու հայ առաջնորդները կիրարկելու սովթանական «բերաթ»-ով շնորհված այս իրավասութիւնները, միամտութիւն պիտի ըլլար կարծել, որ այդ իրավասութիւնները կկիրարկվին իրապէս, օսմանյան կայսրութեան այն օրերուն պայմաններուն մեջ, երբ գալառները կգտնվեին սեփական բռնապետներու տիրապետութեան տակ, որոնց չէր հասներ երբեմն կեդրոնի ուժը:

Սիմեոն Լեհացի գալառի հայաշատ կեդրոններուն մեջ կատարած իր ուղևորութեան առթիւ կգրե, թե «այնպէս չար էին եանշարիքն, որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ լուխալ ագանել, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ, այլ զամենայն հափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց շտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել. զի թէ որ կամէր կին առնուլ և չհասութք լինէր, չերթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, այլ [երթային առ] ենշարի մի և տային կաշառ, և նա գայր իրիցուն թօփուղով պակ տայր առնել. և նա կամայ պիտէր խօսիցն չինէր. ապա թէ ոչ բաղում չարիս անցուցանէր ի գլուխն և վնաս և տուգանք ձգէր զնոսա. այլ և եկեղեցեաց և վաճօրէից: Եւ թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են, ապա նարբերդ առաւել քան զամենայն»²⁸⁵:

Առաջնորդները տվալ գալառին մեջ հոգևոր հեղինակութիւն մըն էին իրենք ալ, սահմանափակ չափով մը վայելելով այն միեկնույն իրավունքները, զորս պատրիարքը կվայելէ Պոլսո և իր հոգևոր իրավասութեան ենթակա սահմաններուն մեջ: Եվ դժվար չէ եզրակացնել, թե այն միեկնույն կապերը, զորս պատրիարքը Պոլսո մեջ ուներ Բարձրագույն դռն հետ, առաջնորդներն ալ գալառի փաշաներուն հետ ունեին, մեջն ըլլալով նաև նյութական պարտականութիւնները, զորս ուներ ուշա հոտի մը պետը գեպի իր տերը:

Առաջնորդներու պարտականութիւններն մեկն ալ պատրիարքին հատկացված եկամուտներու հավաքումն էր: Անոնք պարտական էին գանձել և Պոլիս հասցնել մուֆաթաւն, զոր պատրիարքները ստիպված էին հատուցանել Բարձրագույն դռն:

Առաջնորդական թեմերը միեկնույն կարևորութիւնը չէին ներկայացնել սակայն բոլորն ալ և հետեաբար միեկնույն ազդեցութիւնը չունին բոլոր առաջնորդները: Այդ ազդեցութիւնը կախում ուներ թեմին ընդարձակութենէն, հասութիւններու առատութենէն և տվալ շրջանի փաշային իր իսկ վայելած հեղինակութենէն:

Առաջնորդներու շնորհված հին «բերաթ»-ներ հաղվադեպորեն հասած են մեզ: Տարակույս չկա, որ անոնք միեկնույն բովանդակութիւնն ունեին ինչ կվերաբերե առաջնորդներու նյութական պարտականութեանց օսմանյան կառավարութեան հանդեպ և անոնց վայելած իրավունքներուն իրենց թեմին սահմաններուն մեջ: Պատրիարքներուն տրված «բերաթ»-ներուն պէս շատ քիչ փոփոխութիւններ կրած են անոնք ևս դարերու ընթացքին:

²⁸⁵ Սիմեոն Լեհացի, «Ուղևորութիւն», էջ 193:

Մեր ձեռքին տակ ունինք պատճեններ «բերաթ»-ի²⁸⁶ մը, զոր սուլթան Մահմուդ Բ 1838 սեպտեմբեր 22-ին (1254 ռեջեբ 3) շնորհած է Գևորգ եպիսկոպոս Օղեմիշցիի՝ այս վերջինին Բալուի առաջնորդ անվանման առթիվ։ «Բերաթ»-ը կհիշատակե նախ, որ Պոլիս և իր ենթակա շրջաններու հայոց պատրիարք Ստեփանոս Աղավնի հաղորդած է հոտն կայսերական գահոյից, որպեսզի հանգուցյալ Պետրոս հոգևորականին տեղ, որ 600 աֆչե փեշ-ֆլշի փոխարեն կվարեր Պոլսո Պատրիարքութեան ենթակա թեմերեն Բալուի և իր շրջականներու առաջնորդութունը, առաջնորդ կարգված է Գևորգ անուն հոգևորականը՝ 600 աֆչե փեշֆեշը կանխիկ վճարելու պայմանով և խնդրած է «բերաթ»-ի մը շնորհումը հիշյալի անվան։ «Բերաթ»-ը կավելցնե հետո, թե դիվանական արձանագրութիւններեն հաստատված ըլլալով հանգուցյալ Պետրոս հոգևորականին պարագան և ստուգված ըլլալով, որ հիշյալ Գևորգը արքունական գանձին հանձնած է ամբողջութեամբ 600 աֆչեի այդ գումարը, կշնորհվի անոր անվան խնդրված «բերաթ»-ը, և հետևաբար կհրամայվի, որ հիշյալ Գևորգը իր նախորդներուն պես վարե Բալուի և շրջականներու հայոց առաջնորդութիւնը. իր առաջնորդութեան ենթակա վայրերուն մեջ գտնվող հայերը, մեծ ու պոտիկ, զայն իբրև իրենց առաջնորդ ճանշման և իրենց ծեսին վերաբերյալ խնդիրներու մեջ դուրս չելլեն անոր խոսքեն. որն է միջամտութիւնը ըլլաւ եթէ հիշյալ հոգևորականը հրաժարեցման արժանի քահանաները իրենց պաշտոնեն զրկե և փոխարինե ուրիշներով, առանց հիշյալ հոգևորականին գիտութեան ու կամքին, գլուղական քահանաները չհամար-

ձակին որն է պսակ կատարել. պսակյալներու բաժանման վերաբերյալ գործերուն մեջ իրմե և իր փոխանորդներեն զատ որն է մեկը չկարենա միջամտել. անժառանգ մեռնող վարդապետներուն, քահանաներուն և մայրապետներուն թողունը հիշյալ առաջնորդը առնե՝ պատրիարքին կողմն արքունի գանձին հանձնելու համար, և այդ բանին բնթ-ու-մայն ու քասսամը չկարենան միջամտել. ընդունելի ըլլա կտակը, զոր մեռնող վարդապետներն ու մայրապետները կընեն իրենց եկեղեցվո աղքատներուն, պատրիարքին և առաջնորդին. առաջնորդը իրավունք ունենա պատժելու և արգիլելու այն հայ հոգևորականները, որոնք որն է վանքի և եկեղեցիի շեն պատկանիր և սակայն կթափառին վայրե վայր գրգռութեանց տեղի տալով. հիշյալ առաջնորդը կարենա տեր ըլլալ, իր նախորդներուն տեր եղած ձևով, իրենց եկեղեցվույն պատկանող այգիներուն, պարտեզներուն, ագարակներուն, ջաղացքներուն, այգամաններուն, արտերուն և վանքերուն, ինչպես նաև եկեղեցիներուն վաճիք եղած գույքներուն և հոտերուն, ինչպես որ խնդրված է պատրիարքին կողմն մատուցված գրութեան մեջ, և այս առթիվ միջամտելու իրավունք չունենա որն է մեկը։

Գևորգ եպիսկոպոս Օղեմիշցիի տրված այս «բերաթ»-ին մեջ մատնանշված իրավունքները տարակույս չկա, թե վայելած են նախորդ դարերու հայ առաջնորդները ևս զավանդուն մեջ, տեր դառնալով հեղինակութեան մը, որ եթէ իր հետ բերած է պատասխանատվութիւններ և հոգեր ալ, խաչ մը եղած է շատ հոգևորականներու համար թեմի մը տիրանալու, և հաճախ սանդուղք դարձնելու համար զայն իրենց։

286 Ռումանհայ թեմական արխիվ, թիվ 44։

(Ծառնակի)

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔԸ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎՆԱՐԿ

Հավուց թառի նշանավոր վանքը գտնվում է այժմյան Կոտայքի շրջանում, Գառնի գյուղից մոտավորապես 4 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, Գառնի գետի ձախ ձորանցքին: Վանքն իր անունը ստացել է նրա շուրջը տարածվող նույնանուն գյուղից, որի ավերակների մնացորդները, ընդարձակ տարածության վրա, մինչև այսօր էլ պահպանվել են: Մտեհնագրական աղբյուրներում վանքը կոչվում է Հալոց թառ, Հավու թառ և Հավուց թառ անուններով. ամենից գործածականը Հավուց թառ անունն է:

Վանքը բաղկացած է երկու խումբ հուշարձաններից, որոնք գտնվում են իրարից քառորդ կիլոմետրաչափ հեռավորության վրա: Արևմտյան խումբը գտնվում է անմիջապես ձորանցքին եղած բլրաձև բարձրության վրա, ըստ որի ձորի աջ ափից նայողին թվում է, թե մի մեծ, թևատարած հավը թռչել է բարձունքի կատարին. իսկ արևելյան խումբը գտնվում է սարահարթի վրա, անտառի եզրին:

Ոմանք այդ երկու խմբերը տարբեր վանքեր են ենթադրում՝ արևմտյան խումբը՝ համարելով Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքը, իսկ արևելյան խումբը՝ Հավուց թառի Ամենափրկիչ վանքը: Սակայն այդպիսի կարծիքը միանգամայն անհիմն է, որովհետև ինչպես հայտնի է, Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքը գտնվում է Հավուց թառի վանքից ավելի քան

7 կիլոմետր դեպի արևելք, Ելլիջա նախկին գյուղին մոտիկ, Վեդու շրջանում:

Թե ե՞րբ է հիմնադրվել այդ հուշականուն մենաստանը, ստույգ հայտնի չէ: «Տօնապատճառ» վերտառությունը կրող մի ձեռագրի հիշատակարանում, որը վերագրվում է ԺԳ դարին, ասվում է. «Շինեցաւ սուրբ և հուշակաւոր բաղմածողով մեծ մենարխն յն Հալոց թառ ի սուրբ թարքմանչացն՝ ի Սահակ հայրապետէ Հալոց և ի Մեսրոփ վարդապետէ ԴԶ և ԻԳ ամի ծննդեանն Քրիստոսի, ի թագաւորութեան Հալոց Վռամշապ(հ)ոյ, ի թագաւորութեան Հոռոմոց Արկաղեոսի և Ոսերիոսի, և ի պատրիարքութեան Յոհաննու Ոսկեբերանի»:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի մի շարք վանքերի, դրանց թվում նաև Հավուց թառի և դրան մոտիկ գտնվող Այրիվանք—Գեղադավանքի և Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքերի հիմնադրումը ավանդաբար վերագրվում է Ս. Գրիգոր Էռսամուրչին և Ս. Սահակ Պարթևին: Վերը մեջ բերված հիշատակարանն էլ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է գրված լինի այդ ավանդութունների հիմաս վրա: Պետք է նշել նաև, որ Հավուց թառի վանքի սահմաններում կատարված հնագիտական հետազոտությունները չեն հայտնաբերել նյութական մշակույթի այնպիսի մնացորդներ, որոնք հաստատեին այդ ավանդության պատմական հիմքերը:

1 Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950 թ., էջ 351:

Մխիթար Այրիվանցու վկայությամբ Հավուց թառի վանքը կառուցում է Քեղո Գեվորգ իշխանը։ «Շինի և Հաուց թառն ի Գեորգեայ իշխանէն Քեղոյ»², դնելով դրա կառուցումը 1001—1011 թվականների ժամանակաշրջանում։

Վանքում եղած մի արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին 1013 թվականին այստեղ կառուցում է մի կրկին եկեղեցի՝ ամենափրկիչ մասունքը պահելու համար։ «Թուին ՆԿԻ. ի թագաւորութեանն Գագայ և ի հայրապետութեանն Տեառն Սարգսի ես Գրիգոր Մագիստրոս վերստին շինեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, նաև ի տէրանց աշխարհիս զանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն և դաշտամբն և ամենայն կազմութեամբ որ ի սմա քառադէմբ շորս անկեամբ յաջամբ և հակեկամբ ի դիմանց և ի թիկանց. և տուաք յիշատակ անշնջելի արձանագրով և աշխարհակալ թագաւորի թղթովն և կայսերական կնքովն հաստատեցաք ձեռագրով և հայրապետական նամական։ Եւ ի նաւակատիս տաճարիս զոր շինեցաք զհայրենիս մեր սուրբ եկեղեցւոյ՝ որ է Հայոց թառ, հանգստարան և աւթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին, խնդրելին Յովհաննու աւետարանչին, հրամանաւ Մօր Տեառն մերոյ Սուրբ Աստուածածնին. և նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս վերջինս քան զառաջինն. աստ եղաք զվէմն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ Գրիգոր Վահրամ պատանին»։

«Վերոյ գրեալ արձանս գրեալ կայր ի վերայ Սուրբ Ամենափրկչին արքայաշէն դարպասին, դուրս կոյս հարաւակողմն ի վերայ մեծ լուսանցոյց պատուհանին, որ ի շարժմանէն խախտեալ կայր։ ՌՃՀ (1721) թուին Աստուածատուր կաթողիկոսն կամեցաւ վերըստին նորոգել. ի քակելն՝ ես մեղաւոր ծառայ սուրբ տանս՝ Քուրդ Յովհաննէս, իմ ձեռամբս վեր առի զարձանս զայն և գրեցի աստ»³։

Վերոհիշյալ արձանագրությունը տեղում չլինելու, ինչպես և նրա գտնվելու տեղի և արտագրելու հանգամանքների մասին՝ վանքի միաբան Քուրդ Հովհաննէսի տեղեկությունները մեջ ենք բերում Ալիշանից։

Արձանագրության մեջ նշված «վերստին շինեցի զեկեղեցիս» և «զոր շինեցաք զհայ-

րենիս մեր սուրբ եկեղեցւոյ» որ է Հայոց թառ» դարձվածքները որոշակի կերպով ցույց են տալիս, որ մինչև Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից հիշյալ եկեղեցու կառուցումը, արդեն գոյություն ունեւր վանքը, ինչպես այդ մասին վկայում է Մխիթար Այրիվանցին։ Բացի այդ, Գրիգոր Մագիստրոսը այդ եկեղեցին շինում է որպէս «հանգստարան և աւթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին»։ Դրանից էլ հետևում է, որ հենց այդ ժամանակներում պետք է Ամենափրկիչ մասունքը Դարույնի Ամենափրկիչ եկեղեցուց բերված լինի Հավուց թառի վանքը, որից հետո սկսել է կոչվել նաև Ամենափրկիչ Հավուց թառի վանք։

Հաջորդ տեղեկությունը Հավուց թառի մասին մենք գտնում ենք վանքի պարսպի արեւելյան պատի մեջ, մուտքից վերև դրված մի խաչքարի վրա, հետևյալ ձևով. «Յիշէք Քրիստոս զՀաբան զորդի Սմբատա զծառա... և ողորմեա ամէն-ամէն։ Թվ. ՆԼ. էր» (1081)։

Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչը տեղեկացնում է, որ «պատանին Յովսէփ... որ էր պարսիկ ազգաւ ի զեղջէն, որ Նորաշէն կոչի ի սահմանս Դունայ», 1168 թվականին նահատակվելով Դվինում, ոմն Սարգիս նրա դին բերում և թաղում է Հավուց թառի վանքում⁴։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, Զաքարե սպասալարի կողմից 1205 թվականին Լոռի քաղաքում հրավիրված ժողովին, ի թիվս այլ երևելի հոգևորականների, մասնակցում էր նաև Հավուց թառի առաջնորդ Նղիա եպիսկոպոսը⁵։

Այդ նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն ժԲ—ԺԳ դարերում, ինչպես այդ ցույց են տալիս հնագիտական ուսումնասիրությունները, պետք է կառուցված լինեն վանքի զավիթը, Ս. Կարապետի անվան եկեղեցին, դամբարան-զանգակատունը, միաբանության բնակելի շենքերի մի մասը, որոնց կառուցման մասին բացակայում են մատենագրական և վիճագրական տեղեկություններ, ինչպես և բարձունքի վրա եղած խմբում գտնվող խաչարձանը՝ 1211 թվականին, Ս. Կարապետ կոչվող մատուռ-դամբարանը՝ 1213 թվականին, մի տապանաքար՝ 1246 թվականին՝ համաձայն նրանց վրա փորագրված արձանագրությունների, որոնց ավելի հանգամանորեն կանգրադառնանք համապատասխան տեղում։

ԺԳ դարի վերաբերյալ Հավուց թառի մա-

² «Մխիթարայ Այրիվանցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860 թ., էջ 57։

³ «Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանայց», տեղագրեաց Զ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890 թ., էջ 354—355։

⁴ «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 168։

⁵ «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 162։

սին առանձին տեղեկություններ են պահպանվել նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում. մեջ ենք բերում դրանցից անհրաժեշտ տեղերը կամ նշում աղբյուրները՝ ժամանակագրական կարգով:

«Աստուած ողորմի կազմողի սորայ Գերգայ և իւր ծնողաց, ամէն: Թվականութիւնս Հայոց ՉԽԳ (1294): Զպատուական քահանէ զԱմենաազ որ հալալ վաստակոց իւրոց ըստացաւ սայ յիշատակ իւր և ծնողաց, որք կարդէք ասացէք Աստուած ողորմայ իւր և ծնողի իւրոյ, ամէն...»:

Ես անարժան և մեղուցեալ սուտանուն կոչեցեալ Ամենաազ հալալ արդեանց իմոց գնեցի զսուրբ զԱւետարանս ի գաւառէն Գառնու ի վանացն Հաւու թառ...»:

«Ի թականութեանս Հայոց ՉԽԶ (1297), ի թագաւորութեանս բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորին Հայոց Հեթմոյ՝ մեծի և յաղթողի. և ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի. և յաշխարհակալութեան Ղազան զանին, և ի մերոյս նահանգի տերութեան խոշարին և Զաքարիայի որդոյ նորին և ի տէրութեան մերոյ սուրբ ուխտիս Հայոց թառայ պարոն Բիսութային և խոյանձային... ի դառն և յանբարի ժամանակի աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Գրիգորոյ նուաստ և փցուն գրչի, յոգնամեղ և փանաքի եղբաւր. ի սուրբ և ի հոշակաւոր և յաստուածաբնակ ուխտիս Հայոց թառ յորջորջելոյ՝ ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ եկեղեցոյ Սուրբ Սիոնի և աստուածօրնկալ Սուրբ Ամենափրկչիս...»:

Վասն որոյ ես մեղաւոր Գրիգոր գրիչ աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս և զիս և զծնաւդսն իմ: զԱրրահամ ուռուցիչն իմ և զՄխիթարիչ հայր իմ...»:

...Գրեցաւ աղաթամատոյցս այս ձեռամբ [Գր]իգորոյ: Ի թիվ. ՉԽԷ (1298). ի մեծ մեհնաստանիս Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչիս...»⁶:

Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, խոսելով ԺԳ դարի վերջերին Հայ եկեղեցու ներսում ծագած դավանաբանական վեճերի մասին, տեղեկացնում է, որ Հայոց Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսի դեմ 1296 թվականին գրած թուղթն ստորագրել է նաև Հավուց թառի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսը⁷:

ԺԴ դարին վերաբերող Հավուց թառի վանքի մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել:

6 Գառնգին աբեղյակոպոս Հովսեփյանց, «Հավուց թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ աբիստի մեջ», Երուսաղեմ, 1937 թ., էջ 90—91:

7 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան աբեղյակոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 46:

Հավուց թառի մասին նկատելի չափով շատ են ԺԵ դարեն եկող տեղեկությունները, մասնավորապես ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այդ իսկ տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում 1423 թվականին Գեղարզավանքում գրված մի ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանում պարունակվող տեղեկությունները: Մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանը լուրջ կրճատումներով:

«...Աւրհնութեանց աւրհնաբեր գիրքս այս Մաշտոց մեք՝ նուաստ և անպիտանք Սարգիս քահանա և Դաւիթ ստացանք... յիշատակ ծնողաց մերոց և մեզ: Սարգիս ծերունի և պատուական քահանայն ի սուրբ ուխտէս Հաւուց թառ զթուղթն պատրաստեաց, և ես՝ անյիշելի Դաւիթ գրեցի զգիրքս...: Եւ ընծայեցաք զսա ի սուրբ ուխտն Հաւուց թառ, ի դուռն Սուրբ Կաթողիկէին, և Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Յարութեան, և ամենազօր Սուրբ Ամենափրկչին և այլ սրբոց: Եւ եղև գրչութիւն սորա ի նախադրական սուրբ ուխտն՝ ի մեծ Այրիվանս, և կատարումն գրոցս՝ յաստուածապաշ գիւղաքաղաքս Գառնի, առ դրան սուրբ և հրաշափառ Կաթողիկէիս և այլ եկեղեցեացս, ի թվին ՊԶԲ (1423), ի հայրապետութեան Տեառն Պաւլոսի Գառնեցոյ՝ սրբազան կաթողիկոսի, և ի վերադիտողութեան սուրբ ուխտիս Հաւու թառ՝ հեղահոգի և սրբասէր և մաքրամիտ և մեծազգի արհիպատիւ եպիսկոպոսի Տէր Զաքարիա...: Յիշեցէք ի սուրբ պատարագն զՍարգիս քահանայն, և զծնողսն նորա զՄեհնան և զԱստղիկն, և զիս զբազմամեղ սուտանուն քահանայ զԴաւիթ գրիչ, և զծնողսն իմ...»⁸:

Սանահնի վանքում 1424 թվականին գրած մի այլ ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում նույնպես տեղեկություններ են պարունակվում Հավուց թառի մասին:

«...Սպիտակացեալ ալեալք և լուսափայլեալ հոգւով, ի տես համբակաց մաքուր կուսութեամբ սրբասէր քահանայս Մատթէոս, յԱյրարատեան գաւառէս, սննդեամբ ի բարձրագիտակ յականաւոր և ի գերահռչակ սուրբ ուխտէն Հայոց թառոյ, առ որ մեծաւ փափազմամբ ցանկացող եղեալ այսմ աստուածաշունչ կտակի և Աւետարանի...»:

Արդ, եղև զբաւ գրչութեան սորա ի շրջագալութեան Հայկազեան տումարի ՊԶԳ (1424), յամի որում եղև սաստիկ մաստաւրածամ, առ ի խրատ մեղաց մերոց: Ի թագաւորութեանս Վրաց Ալէքսանդրեան, և ի բռնակալութեան տանս Հայոց թուրքման Սքանդարի, և մեզ թագաւորելոյ՝ Քրիստոսի:

⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1401—1450 թ. թ.), Երևան, 1955 թ., էջ 303—304:

Աստուծոյ, ի հայրապետութեան Տեառն Պաղոսի: Յաստուածապահ գաւառիս Լաւոյ, ի յերկնահանդէս, մեծարգոյ և ի գերահռչակ ուխտի Սանահին վերաձայնելոյ...»⁹:

Քովմա Մեծոփեցին տեղեկացնում է, որ ինքը և իր ընկերակից աշակերտները, իրենց ուսուցիչ՝ մեծանուն վարդապետ Հովհաննես Մեծոփեցու հետ միասին այցելել են Հավուց թառի վանքը¹⁰: Տեղում պահպանված մի արձանագրութիւնից իմացվում է, որ Հովհաննես Մեծոփեցու իր աշակերտների հետ Հավուց թառ այցելութիւնը տեղի է ունեցել 1407 թվականին: Այնուհետև Քովմա Մեծոփեցին տեղեկացնում է, որ երբ վախճանվում է Հովհաննես Մեծոփեցին, նրա աշխույժ բերում և ամփոփում են Հավուց թառի վանքում, «ի հանգստարանի նոր վկային Յովսէփայ և Նղիա վարդապետին ի մեծահանդէս ուխտն Հայոց թառ»¹¹:

Նույն Մեծոփեցու վկայութեամբ, 1411 թվականին Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակցում էր նաև Հավուց թառի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը: Իսկ դրանից երկու տարի հետո՝ 1443 թվականին, նույն Զաքարիա եպիսկոպոսը ակտիվ մասնակցութիւն է ունենում Կիրակոս կաթողիկոսին հայրապետական Աթոռից զրկելու և Գրիգոր Մակվեցուն կաթողիկոս ընտրելու գործում¹²:

Հավուց թառի մասին հաջորդ տեղեկութիւնը վերաբերում է 1458 թվականին՝ մի ձեռագիր շարականի հետևյալ հիշատակարանում.

«... Գրեցաւ ի Զէ. (1458), ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի, և սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս, որ կոչի Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչի, և երկնամասն սուրբ խորանաց, և հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէի, և լուսոյ Մաւր Սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Աշոյն Թաղէոսի առաքելոյ և Սուրբ Յակոբ Նշանին, ձեռամբ փծուն գրչի Ստեփանոս կրանատրի, ի խնդրոյ և յարգեանց Յովհաննէս կրօնաւորի»¹³:

Հավուց թառի մասին առանձնապես հետաքրքիր ու արժեքավոր է 1464 թվականին

Հավուց թառում գրված ճաշոցի հիշատակարանը, որը մանրամասն տեղեկութիւններ է պարունակում ժամանակի քաղաքական դրութեան և վանքի ընդհանուր վիճակի մասին.

«... Արդ, այսքան և այսու ամենայնիւ լցեալ ի բարի յարմատոյ յառաջ եկեալ սուրբ վարդապետն Դանիէլ եկն ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ և միաբան եղև Սուրբ Ամենափրկչիս և այլ սրբութեանցս: Եւ մեծաւ յուշով և փափաքմամբ սիրով ձեռն էարկ զսուրբ և երկնամասն և փառաւոր Կաթողիկէ եկեղեցիս. և վերստին կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց...»

...Արդ, և ես՝ անարժան ու սուտանուն աբեղայ Ստեփաննոս, որ ի վաղ ժամանակաց կայր բնական սէր և եղբայրութիւն, որ և մի վարպետի աշակերտեալ էինք ի տղայութենէ հասակից և ի պնակիտս, և սա խնդրեաց զսուրբ տառս և զգանձս աստուածային. և ես՝ անարժանս՝ հարկէցայ և գրեցի զՍուրբ գիրքս՝ զգանձս աստուածային վասն սիրոյ նոր տկար անձամբ իմով ի դառն և ի դժուար ժամանակի, որ ի մեղացն եկն ի վերայ մեր ի յանարինաց և յայլակրանից և ի շար բռնաւորաց. ի խանութեան Զահանշահին՝ որդոյ Ուսուֆին, որ մտաւ ի խորասան, և է (?) տարի զաշխարհս սահան և երբեք ու պահաց՝ ի հարկապահանջութիւն, ի տառապանս և ի շարշարանս, այնպէս և հայր զորդիս ուրանային. ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի, որ նորոգեաց զՍուրբ էջմիածինն... ի թվիս Հայոց ԶԺԳ (1464), ի սուրբ յԱթոռս Ամենափրկչիս, ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ: Գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ Ստեփանոս անարժան արեղայի, ի սէր Դանիէլ վարդապետի: Արդ, որք ազգութի ի սմանէ կարգալով կամ արինակելով, ի յիշխելի զստացող սուրբ զվարդապետն... և զմիաբանքս Սուրբ Ամենափրկչիս՝ զՏէր Սարգիս փակակալ, զՏէր Յակոբ, զՏէր Մաթէոս, և զսիրասունդ որդիքս մեր և հոգեւոր աշակերտքս՝ կուսակրան սուրբ քահանայքս, զկազմող սորս զՏէր Յովսէփ և զՏէր Յոհաննէս...»¹⁴:

Թուրք-թաթարական տիրապետութեան ժամանակներում, երբ ողջ ժողովուրդը և Եկեղեցին տնջում էին ծանր հարկերի տակ, ուր հայրն անգամ ուրանում էր իր հարազատ զավակներին, այսպիսի անասելի դառն պայմաններում Հավուց թառի վանքը ոչ միայն պահպանելիս է եղել իր գոյութիւնը, այլև շարունակել է իր մշակութային-կրթական հանրագոյտ աշխատանքը:

Հավուց թառի մասին այնուհետև հիշատակվում է 1465—1471 թվականներին Նղ-

9 Լ. Ս. Խաչիկյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 315—316:

10 «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Քովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ», Փարիզ, 1860 թ., էջ 53:

11 Նույն տեղում, էջ 61:

12 «Քովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 52, 78:

13 Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451—1480), Երեւան, 1958 թ., էջ 99:

14 Նույն տեղում, էջ 214:

վարդի և Հավուց թառի վանքերում գրված Ավետարանների հիշատակարաններում¹⁵։

Հավուց թառի վանքը նկատելի չափով ուժեղանում է ժե դարի վերջին քառորդում. ահա թե ինչ է հաղորդում այդ մասին Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին.

«Արդ, վանքս այս ի յերկրոջս ունի զթէմ և զվիճակ յատուկ, զԵրևան քաղաքն, զԳօնդ, զՆորագեօղ, զՇէնգաւիթ, զՋրվէժ, զգիւղաքաղաքն Գառնի, զԿոխդ, և զՀայոց թառ։ Ունի և զմլքատու գեօղօրայս, յորոց անու զմուլքս ի տասնէն մէկ, որք են այսորիկ...»։

Այնուհետև Սիմեոն կաթողիկոսը թվում է ըստ անունների բոլոր գյուղերը, թվով ինը հատ, որոնք վանքի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը գնել է 5000 դրնարի ԶԶ (1487) թվականին։ Այս թվում է բազմաթիվ հողաբաժիններ, որոնք նույնպես կազմելիս են եղել վանքի սեփականությունը¹⁶։

Զաքարիա եպիսկոպոսի մահից հետո, ստեղծված քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով, Հավուց թառի վանքը խիստ թուլանում է. նրա կալվածների մեծ մասը հափշտակում են թաթար խաները, գյուղացիությունը հրաժարվում է տասանորդ վճարելուց։ Որոշ գյուղեր ամայացել ու անմարդաբնակ էին դարձել։ Զաքարիային հաջորդող Համադասպ եպիսկոպոսին հաջողվում է մասամբ վերականգնել նախկին կալվածները, սակայն վանքն իր առաջվան հզորությունն այլևս չի հասնում¹⁷։

ԺՁ դարում Հավուց թառի մասին եղած տեղեկությունները շատ սառմանափակ են։ Գրիգոր Դարանաղեցին տեղեկացնում է, որ հայոց Բարսեղ կաթողիկոսի դեմ դարի կեսերին ապստամբած եպիսկոպոսների թվումն էր և Հավուց թառի եպիսկոպոսը՝ առանց անունը հիշատակելու.

«Նաև մեծամեծ հռչակաւոր վանորէից եպիսկոպոսքն եղեն ապստամբք ի կաթողիկոսէն Բարսեղէ և եղին հակառակ կաթողիկոսք, որպէս Յոհաննակոսեանց և Կեչառուն և Հաղարծան և Հաւուց թառին...»¹⁸։

Այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Հավուց թառի մասին առանձին տեղեկություններ պարունակվում են նաև որոշ ձեռագրերի

հիշատակարաններում, որոնցից մեջ ենք բերում անհրաժեշտ մասերը.

«... Արդ, սկիզբն սորա եղև ի յանեղաշէն և աստուածաբնակ գեաւդն Քանաքեռ և կատարումն եղև ի մեծ մենաստանիս Հայու թառա, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչին և Սուրբ Աստուածածնին և ի յայլ սրբութեանցն, որք աստ կան հաւաքեալ. զրեցաւ գիրքս ի թվականիս հայոց ԶՂԲ (1543)։ Եւ սկիզբն գրոյս եղև յուրիս Բ. և կատարումն աւգոստոս ԼԱ. յաղագս վայելման անձին իմոյ և մէջս յետոյ եկելոց։

Արդ, զրեցաւ ի հայրապետութեան աղգիս Հայոց Տեառն Գրիգորի և ի յարհի եպիսկոպոսութեան մեծ նահանգիս Արարատեան Տէր Ստեփանոսին...»¹⁹։

Այնուհետև Առաքել վարդապետ Գավրիթեցին հիշում է Հավուց թառի Մանվել եպիսկոպոսի անունը, որը գերի է տարվում Աստվածատուր եպիսկոպոսի հետ Սպահան, պարսից Շահաբաս առաջին թագավորի մոտ²⁰։

Այս Գավրիթեցին հիշատակում է Հավուց թառի առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոսին, որը մասնակից էր Սահակ կաթողիկոսին գույժ հրավիր-նամակին, որն այդ ժամանակ դրոշմվում էր Պարսկաստանի խոյ քաղաքում²¹։

Այդ նույն Սահակ կաթողիկոսի հայրապետության ժամանակ (1624—1629) Դավրիթեցին հիշում է Հավուց թառի և Երևան քաղաքի առաջնորդ Համադասպ եպիսկոպոսին. «և էր սա այր խրոխտ և ճարտարաբան»²²։

Համադասպ եպիսկոպոսից հետո Հավուց թառի առաջնորդ է հիշվում Մկրտիչ եպիսկոպոսը։

Նույն դարի կեսերին, Փիլիպոս կաթողիկոսի՝ աթոռակալության ժամանակ (1633—1656), Հավուց թառի առաջնորդ է հիշվում Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցին, որը ժամանակի նշանավոր փիլիսոփաներից և ուսյալ անձնավորություններից մեկն էր։ Առաքել Դավրիթեցու վկայությամբ, Երևան քաղաքի բնակիչները դիմում են Փիլիպոս կաթողիկոսին, խնդրելով նրան, որ իրենց առաջնորդ նշանակի հիշյալ Սիմեոն վարդապետին²³։

Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցուց հետո Հավուց թառի առաջնորդներ են հիշատակ-

¹⁵ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451—1480), Երևան, 1958 թ., էջ 232, 314, 315։

¹⁶ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 277—280։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ «Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի կամ խնցով կամ Դաւանաղեցու», Երուսաղեմ, 1915 թ., էջ 303։

¹⁹ Գարեգին աբխազիկոպոս Հովսեփյանց, նշված աշխատությունը, էջ 93։

²⁰ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցու», Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 10։

²¹ Նույն տեղում, էջ 179։

²² Նույն տեղում, էջ 228։

²³ Նույն տեղում, էջ 313։

վում Հովհաննես եպիսկոպոսը 1658 թվականին, Մատթեոս Զուղայեցի վարդապետը 1671 թվականին, ապա Մարկոս վարդապետը մինչև ժէ դարի վերջերը:

1679 թվականի մեծ երկրաշարժից քանդվում են վանքի համարյա բոլոր կառույվածքները: Չնայած դրան, վանքը շարունակում է իր գոյութիւնը՝ որպէս մենաստան:

Աստվածատուր կաթողիկոսը, ցանկանալով վերականգնել վանքը, 1722 թվականին ձեռնամուխ է լինում այնտեղ մի նոր եկեղեցու կառուցմանը, սակայն հյուսիսային լեռնցիների արշավանքների պատճառով մնում է անավարտ: Բայց և այնպէս վանքը որևէ կերպ դեռ շարունակում է իր գոյութիւնը:

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, թվելով արքունի վավերագրերով վանքերին պատկանող կալվածքները, Հավուց թառի մասին հիշատակում է, որ պարսից շահ Սուլեյմանի հայոց Նղիազար կաթողիկոսի ժամանակով, տաճկաց ՌՂԸ թվականին, Շրջվանք որ է Ամենափրկիչն [ունէր] Ա այգի յԵրևան և Ա ջրաղաց ի Գառնի»:

Իսկ շահ սուլթան Հուսեյնի թագավորության և հայոց Աստվածատուր կաթողիկոսի հայրապետության ժամանակ՝ տաճկաց ՌՃԼԱ և Հայոց ՌՃԿԶ (1717) թվականներին, «Սրբոյ Ամենափրկիչ վանացն՝ Ա այգի ի Շնգալիթ, և Ա այգի ի Նորագեղ, և Ա այգի ի Պզտիկ գեօղն, և Ա ջրաղաց ի Գառնի»²⁴:

1679 թվականի մեծ երկրաշարժից հետո, Հավուց թառի առաջնորդներ են հիշատակվում Ստեփանոս վարդապետը 1696 թվականին, Մաղաքիա վարդապետը 1708—1726 թվականներին, որի առաջնորդության ժամանակ Աստվածատուր կաթողիկոսը ձեռնարկեց վանքի վերականգնմանը, Հովհաննես վարդապետը 1745 թվականին, Ազարիա վարդապետը 1749 թվականին:

Այդ Մաղաքիա, Հովհաննես և Ազարիա առաջնորդները, ինչպէս տեղեկացնում է Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին, վանքի համար Երևան քաղաքում գնում են այգիներ և առանձնատներ՝ իրենց պարտեզներով: Իսկ Երևանի բնակիչ ոմն Մատթեոս, անգամակուսյան պատճառով քաղաքում ունեցած իր այգին 1747 թվականին նվիրում է Հավուց թառի վանքին²⁵:

Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացին պատմում է, որ ինքը Հայաստանի հեռավոր վայրերը ուխտի գնալու առնչութեամբ (1734—1735 թվականների ժամանակաշրջանում)

այցելում է նաև Հավուց թառի վանքը և երկու գիշեր մնում այնտեղ²⁶:

ԺԼ՝ դարի երկրորդ կեսի սկիզբներին, հյուսիսային լեռնցիների կրկնվող արշավանքների պատճառով, Հավուց թառի վանքը լքվում է և ամայանում:

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին 1763 թվականի համար գրում էր, որ «ամայի էր վանքս այս»: Անգլիացի ճանապարհորդ Ջեյմս Մորիսն 1813 թվականին այցելելով Հավուց թառ, որը ինքն էլ տեղական այլազգի բնակիչների ձեռք է անվանել է Կրզը-կալա (կարմիր բերդ)՝ գտել է այն ամայի վիճակում²⁷:

Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1868 թվականին հատուկ կոնդակով Գեղարդավանքի վանահայր Միքայել վարդապետին միաժամանակ նշանակում է Հավուց թառի վանահայր, հանձնարարելով նրան վերականգնել և վերականգնել վանքը: Սակայն Վհափառի այդ կոնդակը մնում է անիրագործելի²⁸:

Հավուց թառի վանքը Արևելյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական կենտրոններից մեկն է: Նա եղել է եպիսկոպոսանիստ վայր, ունեցել է իր հատուկ թեմը, որի կազմի մեջ մտել է նաև Երևան քաղաքը, ուստի որպէս կանոն Հավուց թառի առաջնորդը միաժամանակ հանդիսացել է Երևան քաղաքի առաջնորդը և ներգործոն դեր է խաղացել ներկեղեցական կյանքում:

Մատենագրական աղբյուրները «բարձրադիտակ, ականաւոր և գերահռչակ սուրբ ուխտ», «հոշակաւոր, բազմաժողով մեծ միջնաստան», «հոշակաւոր, աստուածաբնակ ուխտ», «երկնահանգէտ և սուրբ ուխտ», «հրաշալի ուխտ», «մեծ մենաստան» և այլ մեծագույն անուններով են կոչում այն: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը այն դասում է Արևելյան Հայաստանի գլխավոր վանքերի շարքը, ասելով. «... եւ գլխաւոր վանորայքն Սանահինն, և Գետիկ, և Հաւարծին, և Կեչառուս, և Հաւուց թառ...»²⁹:

Հավուց թառի վանքը նշանավոր է եղել նաև իր հատուկ դպրոցով: ԺԴ դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ և հայտնի գրիչ Մանվել Բջնեցին, Հավուց թառի ամենափրկիչ մասունքին նվիրած իր ընդարձակ գանձում վանքի մասին գրում է.

²⁶ «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմութիւն անցիցն իրոց և Նաղր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 6:

²⁷ Հ. Հակոբյան, «Ուղևորութիւններ, 2, Ճանապարհորդութիւն Ջեյմս Մորիսի-Թավրիզից Երևան» Երևան, 1934 թ., էջ 315—317:

²⁸ «Ամենափրկիչ մենաստան ի Հայոց թառ», «Արարատ», 1871 թ., № 8, էջ 331:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 295:

²⁴ «Ջամբո», էջ 140—141:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 279:

«Յընծա հրաշարան,
Ով համալսարան,
Ուխտ հռչակ անուան.
Սուրբը մենաստան.
Հայու թառ անուան,
Թառ թարգմանութեան»:

Բազմաթիվ ձեռագրեր գրվել և արտագրվել են Հավուց թառում, կամ գրվել ուրիշ տեղ, առաջ նվիրվել են այդ վանքին: Ձեռագրերի վերջնական արտագրում է, որ մեծ թիվ են կազմել այստեղ գրիչներն ու աշակերտները: Հատկապես նշանավոր են եղել Վարդգիսը և ուսուցիչներ Դավիթ քահանան, Մխիթար ուսուցիչը, Գրիգորը, Ստեփանոս Վարդապետը, Մյուս Գրիգորը, Դանիել վարդապետը, փակակալ Հովհաննես քահանան, Մյուս Հովսեփը, Վարդը, Պողոսը, Սիմեոն փառապետը և շատ ուրիշներ: Գրողներն ունեցել է նույնիսկ իր թուղթ պատրաստողները, գիրք կազմողներն ու նկարազարդողները: Այստեղ ուսումնասիրվել են ոչ միայն կրոնա-բարոյական և աստվածաբանական գիտություններ, այլև բնագիտություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, լեզվաբանություն, նկարչություն և այլ առարկաներ:

Երգ-երաժշտության ասպարեզում մեծ հռչակ է վայելել վանքի առաջնորդ Եղիա եպիսկոպոսը, որի մասին Կիրակոս Գանձակեցին հետևյալն է գրում.

«Եղիայ ի Հաւուց թառոյ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել. եթէ բարձր և թէ ցած, և ոչ հարստահարել ընկեր զւնկեր»³⁰:

Առանձնապես հռչակված է եղել Սիմեոն Զուղայեցի վարդապետը որպես փիլիսոփա, բնագետ, քննադատ, քերականագետ, հոգևոր և թարգմանիչ: Դրա մասին շատ գովեստով է խոսում Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին.

«... Արդ՝ նոյն Սուրբ Հոգին պատգուեաց նմա բան վճիտ և գերապանծ և շնորհալի ի քարոզութիւնս, ի հակաճառութիւնս, ի մեկնութիւնս Աստուածաշունչ Գրոց, կամ արտաքին գրոց, ի բնական քննութիւն, և ի փիլիսոփայական արուեստս, անհամեմատ և գեր ի վերոյ եղև քան զամենայն վարդապետս ժամանակիս այսր, որ ամենեքեան խոնարհեալ առ նա ուսանէին ի նմանէ դասի և այլ կերպի...»³¹:

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162:

³¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 309—311:
(Նառունակեի)

ՁԵՏԹՈՒՆ ԵՎ ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ (Պատմա-աշխարհագրական տեղեկություններ)

Կիլիկիո Հայոց թագավորության անկումն (1375) հետո, երկրի անմատչելի վայրերու մեջ կարգ մը կիսանկախ հայ գաղութներ իրենց գոյութիւնը ժամանակ մը եւս կարողացան պահպանել: ԺՆ դարու սկզբին հիմնը վեցան նոր բնակավայրեր, ինչպէս Հաջըն, Զեյթուն և Կիլիկյան ալլ հայաբնակ նոր գյուղեր և գյուղաքաղաքներ:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը հայերու կողմէ հիմնված է 1375—1409 թվականներուն միջև՝ Տուգատիրոջ իշխանութիւն շրջանին: Նախքան Ռուբինյան իշխանութիւն Կիլիկիո մեջ հաստատուիլը, Զեյթունի տեղը բյուզանդական բերդ-ավան մը կգտնվեր հունական բնակչութեամբ և քանի մը հունական մատուներով: Հույն բնակչութիւնը Զեյթունը Հուլիոպոլիս կանվաներ: Հայերու կողմէ Զեյթունի հիմնադրութեան մասին առաջին տեղեկությունները ստացված են Զեյթունի եկեղեցիներու և վանքերու մեջ գրված հունարեն ձեռագիր մատյաններու հիշատակարաններէն, բյուզանդական բերդի հունարեն արձանագրութիւնէն և նախապէս հույներուն պատկանած Ս. Աստվածածին եկեղեցիի հունարեն արձանագրութիւններէն: Հունական շրջանի այս հիշատակները հայերու ձեռքն անցնելով, խնամքով պահպանված են:

Գրականութեան մեջ շատ հաճախ Զեյթուն կամ Ունիա տեղանուններուն կհանդիպինք: Հայոց Զեյթուն գյուղաքաղաքի հին անունը Ունիա էր, տրված Ռուբինյան իշխանութեան շրջանին հայոց կողմէ: Ունիան աղծատված ձևն է Բյուզանդական Հուլիոպոլիս տեղանունին: Ռուբինյան իշխանութեան

շրջանին, Կիլիկիային հույներու վտարվելէն հետո, հայոց ձեռքն անցած և Ունիա բերդ անվանված է: Ապա Կիլիկիո հայ թագավորներու հրովարտակներով ջենովացիներ բնակեցված են Զեյթուն և շրջակայքը: Նույնիսկ Կապուչի անցքէն երթեկող ջենովացի վաճառականներուն կարգ մը մենաշնորհներ տրված էին: Այսպիսի շահավետ կեդրոններու մեջ, ապահովութեան համար, ջենովական փոքր գաղութներ կազմված էին:

Կիլիկիո հայոց Ունիան մեծ հավանականութեամբ եւրոպացիներու բերնի մեջ աղծատվելով Օլիվիա կամ ասոր մոտ լատիններէն ձիթենի կամ ձիթապտուղ նշանակող անունի մը փոխված է: Զեյթուն անվան առաջին անգամ 1409 թվականին Զեյթունի մեջ Սարգիս գրչի ընդօրինակած ձեռագիր մատյանի մը մեջ կհանդիպինք, ուր կըսեն.

«... Արդ, գրեցաւ զսուրբ տառս Մաշթոցի Ի քաղաքի Զեթոն կոչի:

Ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնի եւ Սուրբ Սարգիս զօրավարին, Ի թվին ՊՄԸ (1409)»¹:

Կկարծվի, թէ Զեյթուն և շրջակայքը գոյութիւն ունեցող ձիթենիները Իտալիային եկած ջենովացիները տնկած էին:

Այսուհետ, որ այժմ հայոց Զեյթունն ալ այժմ, կործանած է, և հնութիւնները, ձեռագրերը, այն ամենը, որ հայոց անցյալի հիշատակներուն հետ կապ ունեն, ոչնչացված են,

¹ Olivier — օլիվի (ֆր.), ձիթենի

² Լեւոն Ս. Խաչիկյան, «ԺԺ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1401—1450 թ. թ.), Երևան, 1955:

հատուկներ զեյթունցիներ ալ սփյուռքի մեջ ցիրուցան եղած, տարածված են: Այժմ Զեյթունը հայոց համար արծիվներու կործանած հեռավոր բուռն մըն է:

Նորագույն շրջանի հայոց պատմության մեջ Զեյթունի անունն ու դեպքերը հայ աղատագրական շարժման համար մեծ դեր է նշանակություն ունեցած են: Զեյթունի հերոսամարտերու արգելքը այն եղած է, որ դարերով հայ աղատագրական շարժման մշտավատ ջանք չէ շրջած: Զեյթունցի հայու տիպարը պատկերված է իբրև բռնության, անիրավության, ճնշումի, նվաստացման և ազատագրված դեմ բողոքող, զենի ձեռքին պայքարող ժողովուրդի մը փոքր հատվածի ներկայացուցիչը:

Զեյթունի վերջին ավանդը ապագա սերունդներուն փոխանցելու գործը այժմու սերունդի ուսերուն վրա ծանրացած է:

Զեյթուն գյուղաքաղաքը կգտնվեր արևմրայան 36° 50' լայնության և հյուսիսային կիսագնդի 37° 16' երկարության աստիճաններու վրա, Մարաշ քաղաքին 38 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք և Զիհուն գետին 13 կմ. արևմուտք, լեռներով շրջապատված, ղժվարամատչելի, թեք զիրքով վայր մը: Տավրոս և Սև լեռներու (Ամանոսներ, Կյավուր դաղլարը կամ Սուրբ լեռներ) իրար խաչածեղած այս լեռնային միջավայրը բաղմաթիվ լեռնանցքներով, գետանցքներով կտրատված է: Զեյթուն գյուղաքաղաքը հիմնված է Զիհուն գետի օժանդակ Շուլը (Զեյթուն-դերե) և Չոր գետակներու միացած տեղը, երկուքին միջև բարձրացող շեղ կողի մը վրա, որ հյուսիսին դեպի հարավ կիջնե և մոտավորապես ունի 300—400 մետր տարածություն³: Այս նեղ հողամասին վրա Զեյթունի հայերը խիտ առ խիտ կառուցած էին 1100-ն ավելի բնակարաններ և գործատեղիներ: Զեյթունի արևելյան կողմին կբարձրանան Պերզնկա, Աղ-գաղ լեռները և Սադիրի բլուրները: Հյուսիսին Պերիտ բարձրաբերձ լեռան⁴ հարավը գտնվող

Տիբենլի-դաղ (2830 մետր) լեռը կբարձրանա: Արևմուտքին՝ Կանկոտ լեռը, հարավ-արևմուտքին՝ Սուլազ-դեղե լեռը: Զեյթունի հարավային կողմը կա Շուլը գետակի կազմած նեղ գետանցքը, որ Զեյթունի կարևոր միակ մուտքը կներկայացներ: Քանիցս Զեյթունի վրա խուժող ուժեր այս գետանցքի վրա դարանակալ սպասող զեյթունցիներու կողմի ջախջախված են: Զեյթունի շուրջի այս անմիջական և բնական պատնեշներին զատ, շրջակայքը կան նաև բնական պատվարներու տարբեր շարաններ: Զեյթուն գյուղաքաղաքը բնական և անմատչելի պատնեշներու շնորհիվ, երկար դարեր կարողացած էր իր կիսանկախ դիրքը պահպանել:

Զեյթուն ղժվարամատուց ճամբաներով և արահետներով կապված էր շրջակա գյուղերուն և գյուղաքաղաքներուն: Զեյթուն, Մարաշ նահանգին մաս կազմելով, գլխավորապես Մարաշ քաղաքին հետ մշտական շփման մեջ կգտնվեր: Մարաշի և Զեյթունի միջև երթևեկության ձեռնառու քանի մը ճամբաներ կային:

Թեև Զեյթունը կարևոր մեծ առևտրական և ռազմական ճամբաներու վրա չէր գտնվեր, բայց ուներ շրջակայքի հետ երթևեկության արահետներու լայն ցանց: Այստեղ պետք է նշել, որ Զեյթունի եկամուտներն մեկն ալ Զեյթունի բաշ ջորեպաններու վարած կարավաններու երթևեկությանն մնացած շահն էր: Տավրոսներու այս լեռնային շրջաններուն մեջ առևտրականներու ապրանքներն ու փոխադրությունը, առևտուրը մեծ չափով զեյթունցի ջորեպաններու միջոցով կկատարվեր: Քարավաններ ղեկավարելու և պաշտպանելու գործը զեյթունցիները իրենց համար յուրատեսակ արհեստի մը վերածած էին: Զեյթունի քարավաններուն՝ Ասորիքի, Պաղեստինի, Երուսաղեմի, Կեսարիո, Էլպիստանի, Սիսի, Ադանայի, Մերսինի և նույնիսկ մինչև Կոստանդնուպոլսո պես հեռավոր քաղաքներու մեջ հանդիպել կարելի էր: Զեյթունցի ջորեպանները լավ անասնաբույժ ըլլալով հանդերձ, հետիոտն երկար հեռավորություններ քայլելու ալ վարժ էին:

Զեյթունի լեռնային դիրքի պատճառով, գյուղատնտեսության մեջ միայն պտղաբուծության և անասնաբուծության ճյուղերը զարգացած էին: Արմտիքը և այլ սննդամթերքները շրջակայքի գյուղաքաղաքներին ծախու կառնեին: Զեյթունցիները կօգտագործեին մոտակա Պերիտ լեռան կապարի, արծաթի և հատկապես գագաթը գտնվող երկաթի հանքերը, որոնք լեռան հյուսիսային հյուսիս 10 կմ. հեռավորություն ունի. Պերիտ լեռան և Զեյթունի միջև գտնվող Տիբենլի-դաղ լեռը, զեյթունցի հայերու կողմն Պերիտի հարավի կողերը կնկատվեր:

³ Հեռավորության չափերը կմ. ըլլալով, ուղիղ թռիքի չափումով նշանակված են:

⁴ Զեյթունի կործանումին և 30 հունիս 1921 թվականի վերջնական պարպումին հետո, Զեյթուն գյուղաքաղաքի ավերակներն 4 կմ. հարավ՝ Անեծոր և Շուլը գետակներու միացած տեղի հովիտը, զեյթունցիներու աչգիներու տեղը նոր բնակավայր մը հիմնված է փոխան ավերակ Զեյթունի, Սյուլեյմանը անունով: Սյուլեյմանը եղած է 1915-ին Զեյթունի հայերու վրա հարձակող բանակի սպա, որ զնդակահարված է Ս. Աստվածածին վանքի դռան փլած պատի առաջ, վանքի պաշտպան խմբակի կրակոցի ծամանակ:

⁵ Պերիտ լեռան 3014 մետր բարձրություն ունեցող ամենաբարձր գագաթը Զեյթունի ավերակներն դեպի

երեսին կգտնվեին: Այս պատճառով Զեյթունի մեջ շատ զարգացած էին դարբնությունը և զինագործությունը, Զեյթուն շինված երկաթյա առարկաներ շրջակա քաղաքներում շուկաները կվաճառվեին: Բացի քանի մը հողատերեր, դրամատերեր և իշխաններ, զեյթունցիներու մեծամասնությունը նյութական նեղ պայմաններու մեջ կապրեր: Աշխարհագրական և նյութական նեղ պայմաններու պատճառով, մեծ թվով զեյթունցի երիտասարդներ պանդխտության մեջ կգտնվեին:

Զեյթունը ուներ նաև Կոկիսոնի և էլպիստանի հետ միացնող հյուսիսային ճամբաներ, որոնք լեռնային դժվարամատչելի վայրեր կանցնեին: Աթուրուտու անցքը կգտնվի Զեյթունեն 28 կմ. արևմուտք՝ Թեքիր գետակի արևմտյան եզրերը⁶: Չուբուր-հիսարեն⁷ դեպի հյուսիս-արևմուտք երկարող Կոկիսոնի ճամբան այստեղեն կանցնի: Զեյթունեն 8 կմ. հյուսիս-արևելք կգտնվի Օգ գայսար կիրճը, որ Չոր գետակի վերին հոսանքներու մոտ սեպ ժայռերու կողքին անցնող արահետ մըն է: Օգ գայսար կիրճը հազիվ կենդանիի մը անցնելու չափ լայնություն ունի: Վարը անդունդ, իսկ վերը՝ ցից քարաժայռեր կբարձրանան: Այս անցքեն անցնելով՝ կարելի է Պերիտ լեռան արևելյան կողմերեն էրիջեք գյուղը հասնիլ և անկե ալ կանոնավոր ճամբով՝ էլպիստան: Կա նաև ուրիշ արահետ մը, որ կանցնի Պերիտ լեռան արևմտյան կողմերեն և, 1975 մետր բարձրությամբ Չավդարբեկ կիրճեն ու Քանդիլ-դաղ լեռան ստորոտեն անցնելով, էրիջեք գյուղը կհասնի: Կոկիսոնի ճամբան կանցնի Կապան բերդի ստորոտեն: Կապանի և Կոկիսոնի միջև կան Մերյեմշիլ, էյեր-բեկի և Չինչին-բողազը⁸ կիրճերը, որոնք հինեն ի վեր առևտրական և ռազմական նպատակներով օգտագործված են երթևեկի համար:

Զեյթուն, գտնվելով երկու մեծ և կարևոր բնական ճամբաներու մեջտեղը, բավական օգուտ քաղած է առևտրական և ուղևորական գործունեությունների: Այս կարևոր ճամբաներեն առաջինը Զիհունի գետանցքն է, ուրկե Մարաշ—էլպիստան ճամբու մեծ մասը Զիհունի գետեզերքեն կընթանա: Այս ճամբան դեռ հիթիթական կայսրության շրջանին կօգտագործվեր: Հիթիթական կարևոր կեդրոններեն

րեն էլպիստանը և Մարաշը այս ճամբան կմիացնեին: Զիհուն գետի եզրերեն երկարող այս ճամբուն վրա կա նշանավոր կիրճ մը, որ կկոչվի Ղուսիսի կիրճ կամ Քըսըգ-պողաղը (նեղ անցք): Այս կիրճը կգտնվի Զիհուն գետի ձախ ափին, Զեյթունի հարավ-արևելյան կողմը, անկե մոտավորապես 16 կմ. կամ, հետիոտն ճամբու հաշվով, 6-ժամ հեռու: Այս կիրճը կգտնվի Ընկուզուտ լեռան (2822 մ.) արևմտյան կողմի ստորոտը, Գարամանլը գյուղի մոտ: Մարաշի դաշտավայրեն, Զիհունի վարին հոսանքներու կողմեն, դեպի հյուսիս, էլպիստանի դաշտավայրը բարձրանալ ուղղվեցնող անպայման Քըսըգի կիրճեն պարտավոր են անցնիլ:

Զեյթունի շրջակայքեն անցնող երկրորդ կարևոր և մեծ ճամբան Մարաշեն Կոկիսոն երկարող ուղին է, որ մինչև Կեսարիա կերկարի: Մարաշեն դեպի արևմուտք երկարող այս ճամբան, Յունկյութի⁹ նշանավոր հին կամուրջեն Զիհուն գետը անցնելով, Զիհունի և Արգենի գետանցքներեն անցնելուն հետո, Արգենի կենց ձորի և Ֆոնուզի գետանցքներու ճամբով հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ լեռներու մեջեն ընթանալով Կոկիսոն կհասնի: Այս ճամբու վրա են Արեգնի բերդի կիրճը, Ֆոնուզի կիրճը, Քեպիրի կիրճը, որ կգտնվի Կյուրեխի արևմուտքը, Ալի-գայսի ետևը: Ալի-գայան հայերը Մեծ-քար կանվանեն:

Զեյթունի արևելյան կողմը, Ս. Փրկիչ վանքի արևմուտքը, կա Սանդուխ կամ Սանտոխի կիրճը 7 կմ. կամ հետիոտն 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Զեյթունի հարավի ճամբան կանցնի Ալաբաշ գյուղի կամ Արեգնի անցքեն: Զեյթունի արևելյան կողմը, Զիհուն գետի վրա, ԺԹ դարու սկիզբներուն կար նեղ կամուրջ մը¹⁰, նմանապես Ֆոնուզի գետակի վրա, Ֆոնուզի մեջ, Արեգնի գետակի վրա ալ՝ Արեգինի մեջ (Ալաբաշ) կային կամուրջներ: Զեյթունի մեջ Շուլը գետակի վրա կային Շուլրի, Կարսի, էրեֆեյի կամուրջները: Շուլրի կամուրջը այժմ փլած ըլլալով, կգտնվի ավերակ Զեյթունի արևմտյան եզրերը, կիսակործան բերդին քիչ մը հարավը: Զեյթունի արևելյան կողմին ալ կային կամուրջներ, որոնցմե Կոտորածի կամուրջը և Պաղ-աղ-բյուրի կամուրջը հիշատակության արժանի են: Զիհուն գետի վրա կա քարուկիր կա-

6 Հետիոտն ճամբու հաշվով 7 ժաման հեռավորություն:

7 Չուբուր-հիսարը հայոց Կանչի բերդն է, ուր Ստեփանոս Ուլենցին նահատակված էր: Մոտը կար Ս. Ստեփանոսի նշանավոր հին վանքը:

8 Կիլիկիո հայոց Ճանճո բերդը կիշեր Զինչին-պողազը լեռնանցքին: Կապանի և Կոկիսոնի միջև երկարող հին ճամբան պաշտպանված էր բազմաթիվ բերդերով:

9 Յունկյութի կամուրջը կգտնվի Մարաշի հյուսիս-արևմտյան կողմը, 11 կմ. կամ հետիոտն հաշվով 3 ժամ հեռավորության վրա:

10 Այս նեղ կամուրջը հայերը Մաղե կամուրջ կանվանեին. Քըսըգ կիրճի մոտ կգտնվեր: 1819-ին Չուբանցլուի մարդիկ այս կամուրջն անցնելով դերի ինկան:

մուրջ մը, որ կկոշվի Համիրդի: Այս կամուրջը կառուցված էր ոչ թե սուլթան Համիրդի օժանդակութեամբ, այլ Օթտուկյան Հովհաննես եպիսկոպոսի կողմէն և կկոշվի Վարդապետին կենդանին (վարդապետին կամուրջը): Վարդապետին կամուրջը կգտնվի Զեյթունին հարավ-արեւելք ուղղութեան վրա՝ 16 կմ. կամ, ջորիով ճամբու հաշվով, 3 ժամ հեռավորութեան վրա:

Զեյթունը շրջակայքի հետ կապող ճամբաներու և արահտներու մեծ մասը նեղ կիրճերն, գետանցքներն, կամուրջներն, գետակներն և դժվարամատչելի բարձունքներն անցնելուն պատճառով, Զեյթունի հայերը որոշ կետերու վրա նախապատրաստվելով՝ կրցած են Զեյթունի վրա հարձակելու դիտում ունեցող թշնամիի առաջխաղացքը կասեցնել և դաշն պարտութեան մատենել:

Զեյթունի դարերով կիսանկախ վիճակին պահպանմանը նպաստած էին ոչ միայն անոր աշխարհագրական և ռազմագիտական դիրքը, այլ նաև Զեյթունի իշխաններու և հոգևորականներու միաբանութեան, խորհուրդի, հավատարմութեան գոյութիւնը: Զեյթունի աշխարհական և հոգևոր պետերը քաջութեամբ և ձեռնբերեցութեամբ պարտավոր էին ապացուցանել իրենց կարողութիւնը, որովհետև Զեյթունի բնակիչները անձարակ առաջնորդներն չէին ախորժիք և անոնց իշխանութիւնը չէին ճանչնար: Այս պատճառով Զեյթունի աշխարհական և հոգևոր պետերը նախ և առաջ փորձառու ռազմավարներ կրնար լինել: Ընտրութիւնը ժողովուրդը կրնար: Զեյթունի կիսանկախ իշխանութիւնը ժողովրդական տեսակ մը ավատապետներն (ֆեոդալներն) կազմված էր: Թեև իշխանները ժառանգական կարգով կիշխէին, բայց իշխանի ընտրութիւնը ժողովուրդի կողմէն ժառանգորդներն լավագոյնը ընտրելով կրկար: Իշխողը միշտ ամենէն ճարպիկը, ռազմավարը, խոհմը կրկար: Զեյթուն գյուղաքաղաքի հետ առնչութիւն ունեցող որոշումներու մեջ Զեյթունի առաջնորդ հոգևորականներու դերը մեծ եղած է: Վերջին դարերուն Զեյթունը ուներ իշխանական ընտանիքներ և կազմված էր 4 իշխաններու խորհուրդ, որ որոշումներ կուտար ամբողջ Զեյթունը հետաքրքրող հարցերու մասին: Կարևոր հարցերու լուծման համար հոգևորականներու աջակցութիւնն ալ պետք կրկար:

Տավրոս լեռներու և Չորրորդ Հայքի հարավային այս մասերուն մեջ քրիստոնեական հավատքը ուժեղ կերպով ամրացած էր հայոց մեջ դեռ վաղ դարաշրջաններուն: Դ—Ը դարերուն Կոկիսոնի, Ունիայի և շրջակա վայրերու մեջ ապրող հայոց մեջ քրիստոնեությունը շատ տարածված էր:

Պատերազմներու ժամանակ իշխաններու հետ մեկտեղ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ ալ պատերազմի կամսակցեին: Այս է պատճառը, որ զեյթունցի կարիճները իրենց պետերու նկատմամբ մեծ վստահութիւն և հնազանդութիւն ունեին: Զեյթունի ռազմական կարգապահութեան և ձեռնբերեցութեան համբավը տարածված էր շրջակա բնակավայրերու մեջ և սարսափ կազդեր շրջակա հայ գյուղերը թալանել մտադրողներուն:

Զեյթունի մեջ և շրջակայքը եղած են բազմաթիւ նշանավոր վանքեր և անապատներ, որոնք հայ գրչութեան և մտավոր գործունեության զարգացման մեծագույն նպաստած են: Այս վանքերու մեջ գրված բազմաթիւ ձեռագիր մատչաններ մինչև մեր օրերը հասած են:

Զեյթունը ուներ երկու նշանավոր վանքեր, որոնցմէ մեկը կկոշվի Զեյթունի Ս. Փրկիչ կամ Ս. Ամենափրկիչ վանք, որ Զեյթունի հարավ-արեւելյան կողմը 1½ ժամ հեռիտուն ճամբու հաշվով հեռու է, և Ավագ լեռան կողին, բարձրադիր դիրքով կիշխէ Զերմուկի լեռնադաշտին: Զերմուկի դաշտը 40—60 լուսն հեռավորութեամբ (ճամբու հաշվով) Զեյթունի հյուսիս-արեւելյան կողմը կգտնվի: Այժմ Զերմուկի դաշտը Ըլըճա օվա կանվանեն: Ս. Փրկիչ վանքի եղած տեղէն մօրթային հիվանդութիւններ բուժող պաղ ջուր մը կրխեր: Ժողովրդական ավանդութիւնը կպատմէ, թէ Զեյթունի Ս. Ամենափրկիչ վանքի տեղէն բխող ջուրը Ս. Բարթողիմեոս առաքյալի կողմէն ցայտեցված է: Կկարծվի, թէ վանքը Ժ—ԺԱ դարերուն հիմնված է: Վանքի վանահայրերը վարդապետներ կրկարին: 1862 թվականին Ս. Փրկիչ վանքը Ազիզ փաշայի բանակի կողմէն կողոպտվեցավ: Բազմաթիւ հնութիւններ և ձեռագիր մատչաններ փշացան: 1895-ի Զեյթունի նշանավոր պատերազմի ընթացքին, ղեկավարէր Զ-ին Ս. Փրկիչ վանքը ամբողջովին այրեցավ և թնդանոթի ումբերով ավերվեցավ:

Զեյթունի երկրորդ նշանավոր վանքը Ս. Աստվածածինն է, որ առաջնորդ արքեպիսկոպոսներու աթոռանիստ վայրն էր: Այս վանքը հին ժամանակ անառիկ դիրքի մը վրա կառուցված ըլլալով, ամուր վանքերէն էր: 1209 թվականի շինութեան կամ վերանորոգման վիճակէն զտնի դուռն վրա: Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը մինչև 1915 թվականը երբեք թշնամու ձեռքը չէր անցած: 26 մարտ 1915 թվականին Զեյթունի վրա գործված հարձակումներէն մեկի ընթացքին վանքը թուրքերու կողմէն այրվեցավ:

Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը, անառիկ դիրքի վրա կառուցված, կգտնվի Զեյթունին հյուսիս-արեւելք, Պերզնկա լեռան ստորոտը, զառիթափին վրա: Զեյթունին ու-

ներ 1,5—2 կմ. հեռավորություն, հետիոտն ճամբու հաշվով 15—20 րոպե հեռավորությամբ: Ս. Փրկիչ վանքի դիրքը ավելի բարձրադիր էր: Ս. Աստվածածին վանքը քանիցս թշնամիներու հարձակումները ետ մղող ամրոցի դեր կատարած է: Այս վանքը հին շինություն ըլլալուն, իր մեջ ամփոփված էին Թ—Ժ դարերեն մինչև ԺԸ դարու հայերեն և հունարեն գրերով գրված ձեռագիր մատյաններ, որոնց մեկ մասը հունատառ հայերեն էին: Ինչպես կերևա կարգ մը դեպքերի և տվյալների, նախքան Ռուբինյան իշխանության հաստատվելը, Կիլիկյան հայության մեջ բավական լայն տարածում դրած էր հունական մշակույթի ազդեցությունը:

Զեյթունի Ս. Աստվածածին վանքը Ռուբինյան իշխանության շրջանին մինչև մեր դարը հասած ձեռագիր գրչության կեդրոն հանդիսացող սակավաթիվ վանքերեն մեկը եղած է: Զեյթունի այս երկու վանքերեն զատ կար նաև Ս. Կարապետի վանքը, որ կգտնվեր Զեյթունի հարավ-արևելյան ուղղության վրա, մոտավորապես 4 կմ. հեռավորությամբ, կամ այժմու Սյուլեյմանլույի հյուսիս-արևելյան կողմը, 3 կմ. հեռավորությամբ: Կթվի, թե նախքան Ս. Կարապետի վանքը, եղած է Ս. Կարապետի մատուռը, Անեծորի սկզբնական հայ բնակչության աղոթատեղին: Ս. Կարապետի վանքը կոեսնվի Ս. Փրկիչ վանքին հարավ-արևմտյան ուղղության վրա: Զեյթունի Ս. Կարապետի վանքի անունը շփոթված է Յոնուզի Ս. Կարապետի վանքի անվան հետ:

Զեյթունի Ս. Կարապետ վանքի անունով եղած է ձեռագիր մատյան, որուն անունը նշված է հիշատակարանին մեջ: Կլարծվի, թե Անիեն գաղթող և նախ Անեծոր հաստատվող հայերը հիմնած կամ հունական են վերափոխած ըլլան Ս. Կարապետի եկեղեցին, ապա վանքի վերածած: Ս. Կարապետի վանքին մոտ, Զերմուկի դաշտավայրի հարավային ծայրը, Անեծոր գետակի ափին, կոեսնվին հին շինությանց մնացորդներ, սրբատաշ եկեղեցիի քարեր, սյունի կտորներ, բնակավայրերու հետքեր¹¹: Ահա այստեղ է Անեծորը,

11 Նախքան անցի հայերու Անեծոր հաստատվելը, այստեղ եղած էր հունական բնակավայր մը: Զերմուկի դաշտի շերտակները շահագործելու նպատակով բյուզանդական շրջանին շինված բաղնիքներու և հարակից շենքերու փլատակներու տեղը գտնված շինությանց քարե մասերու հետ մեկտեղ շրջանակի մեջ գրված հունարեն վիմագրություններ ալ կային: Ինչպես Հարգանք հիմնող սասունցի իշխանները Պատմոնի ավերակներեն օգտված էին, նույնպես ալ անցյալները, Անեծորի շերտակներու մոտակա ավերակներեն օգտվելով, բնակավայր հիմներ և հաստատվել են:

Զեյթունի հայոց առաջին նշանակելի բնակավայրը:

Զեյթունի ամենահին և նշանավոր եկեղեցին Ս. Աստվածածինն էր: Այս եկեղեցին բյուզանդական շրջանին հունական եկեղեցի եղած և ապա հայոց ձեռքն անցած է: Եկեղեցի մոտ կար Ս. Թորոսի մատուռը, որ նույնպես հունական շինություն էր: Եկեղեցվո մատնան արձանագրությունները հունարեն էին և մինչև վերջին օրերը կապակներ եկեղեցվո ավանդատունը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին 1884 թվականի Զեյթունի մեծ հրդեհին այրվելի հետո հայկական ոճով վերաշինված է:

Զեյթունը ուներ նաև ուրիշ եկեղեցիներ ալ, բայց անոնք պատմական մեծ նշանակություն չեն ունեցած:

Զեյթունի շրջակայքը կան նշանավոր քանի մը վանքեր ևս: Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը հիմնված է Ռուբինյան իշխանութենեն շատ առաջ: Ռամիկ ժողովուրդը հավատք ուներ, թե Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը հիմնված է Զեյթունի Ս. Փրկիչ վանքին պես, Բարթողիմեոս Առաքյալի կողմից: Ս. Կարապետի վանքը 1895 թվականի Զեյթունի պատերազմի օրերուն այրվեցավ:

Յոնուզը կգտնվի Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը, անկե ուղիղ 23 կմ. կամ, հետիոտն ճամբու հաշվով, 7 ժամ հեռու, Շատլաքի և Զուբուր-հիսարի միջտեղ, Զուբուր-հիսարի կողմին եկող Թեքիր-սու գետակի հյուսիսային կողմի եզերքը և Դրախտիկ բարձր լեռան ստորոտը, գետանցքի մը վրա: Յոնուզի արևելյան կողմը, 1 1/2 ժամ հեռվին, Կոկիսոն—Մարաշ գլխավոր ուղին կանցնի:

Յոնուզի հյուսիս-արևելյան կողմը, անկե 2—3 կմ. հեռու, բլուրի մը վրա, կգտնվի Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը: Այս հին վանքը նշանավոր եղած է Ռուբինյան իշխանության շրջանին: Վանքը եղած է հայ գրչության և մշակույթի կեդրոններեն մեկը: Ս. Կարապետ վանքի արևելյան կողմը, մոտավորապես 1 կմ. հեռավորությամբ, կան նշանավոր Յոնուզի իշխանանիստ բերդի ավերակները: Յոնուզի հայ իշխանը Մեծն Լեոնի թագադրության հանդեսին ներկա գտնվողներու մեջ էր: Յոնուզի բերդը կաշտպաններ Յոնուզի Ս. Կարապետ վանքը և Յոնուզի կիրճը, ուրկե կանցնին Յոնուզի գետակը և Կոկիսոն—Մարաշ հին գլխավոր ճամբան: Այս բերդը իր հսկողության տակ կապահեր նաև Կանչի բերդի կողմին, հյուսիսին, հյուսիս-արևելքին, հարավին եկող ցանցը այն ճամբաներու, որոնք կմիանային գլխավոր ճանապարհին: Ռուբինյան իշխանության շրջանին, Յոնուզ բերդավանը կգտնվեր ԺԺ դարու հայերուն Հին գեղ անվանած Յոնուզ բերդի

տեղը: Ժամանակի ընթացքին հին Ֆոնուզը տեղափոխվելով վերահիշյալ տեղը, շարունակել է Ֆոնուզ անունը¹² պահել իբր գյուղաքաղաքը: 1921 թվականի դարձան, Զեյթունի վերջին աղետակի գեպրեթու ընթացքին, Ֆոնուզը այրվելով բնաջնջվեցավ: Ֆոնուզը Զեյթունի մոտակա ամենեն կարևոր հայաբնակ գյուղաքաղաքն էր: Այժմ հայաբնակ Ֆոնուզն ալ, Զեյթունի պես ոչնչացվելով, քարտեզներեն հանված է: Այժմ Ֆոնուզի և Զեյթունի շրջաններու համար միացյալ Սյուլեյմանլը շրջանը հիմնված է:

Ֆոնուզի բերդը, որ մինչև քսաներորդ դարու սկիզբները կիսականգուն էր, կամարակալ գոտն վրա ուներ «Հեթում թագաւոր հայոց...» քանդակված վիմագրության բեկոր մը:

Մինչև այժմ Ֆոնուզն շրջակայքի թաղամասերը երկարող հին արահետներու հետքերը կրկնան: Այրված Ֆոնուզի շրջակայքը կան այժմ կարգ մը գյուղեր. հյուսիս-արևելյան կողմը կա Գարաաղաձ գյուղը, զոր հայերը խերհեձ կամ խարաղաձ կանվանեն: Զաղլըյան գյուղը, որ հայոց Կուչեղ անվանածն է, կգտնվի Ֆոնուզն 4,5 կմ. հեռավորությամբ հյուսիս-արևելյան կողմը և Իրախտիկ լեռան հյուսիսային լանջի վրա, Ֆոնուզի գետի արևմտյան կողմեն բարձրահայաց դիրքով: Ֆոնուզի հյուսիսային կողմը կգտնվեն Թանբը և Տենկել թրքաբնակ գյուղերը:

Զեյթունի շրջակա հին վանքերեն մեկի ավերակը կգտնվեր Զեյթունի հարավային ուղղության վրա 13 կմ. հեռավորությամբ, Զիհուն գետի արևմտյան կողմի լեռան դազաթի մոտ, Արեգինի հյուսիսը: Զեյթունի հարավային ուղղության վրա խնայի կամ Վանք գյուղը նշած է միջնադարյան շրջաններու ղզլակ և վանք: Այժմ գյուղը կկոչվի Ֆենք: Այստեղ ժամանակին գրված են ձեռագիր մատյաններ: Այժմ Ֆենք գյուղի ղզլակեն և վանքեն ոչ մեկ հետք չէ մնացած: Վանք գյուղի և Արեգինի միջև երկարող հին ճամբան կանցնի Անդրեասենց կամ Արապողանենց գյուղեն, որ Վանք գյուղեն 4 կմ. հարավ-արևմուտքն է:

Ոմանք կկարծեն, թե Անդրեասենց անապատը կգտնվեր Անդրեասենց կամ Անդրեասենց գյուղի եղած տեղը. այս կարծիքը սխալ է, որովհետև Անդրեասենց անապատը Վահկայի մոտերը կգտնվեր:

Կա նաև Ֆենք անունով ուրիշ վայր մը, որ կգտնվի Զեյթունի հարավային ուղղության վրա, Դերեբլույի մոտ: Բարձրավանդակի վրա վանքի ավերակներ կտեսնվին: Վանքի

գտնված բարձրավանդակի ստորոտն Ֆենք-չալ վտակը կբխի: Վանքը կգտնվի Հովտի լեռան այժմ Գարլը-թեփե կոչված 2100 մետր բարձրություն ունեցող գագաթի շրջակայքը: Ռուբինյան իշխանության շրջանի նշանավոր Հովտի վանքն է այս, որ Հեթում Ա թագավորի և Զաբել թագուհիի կողմն Տեսունյան հյուրընկալ ասպետներուն 1236 թվականին տրված էր իբրև կալված:

Զեյթունի հարավ-արևմտյան ուղղության վրա, 25 կմ. հեռու, Թեքիր գետակի ափին կա նշանավոր Զուգուր-հիսար կամ Հայոց Կանչի Բերդավան գյուղը: Սույն Բերդավանը ուներ Կանչի հայաբնակ և Զուգուր-հիսար թրքաբնակ իրարմե անջատ գյուղերը: Կանչիի մեջ է, որ Ստեփանոս Ուլենցին և 34 քրիստոնյա հարազատները, 18 օգոստոս 362 թվականին, կռապաշտ հռոմայեցիներու կողմն նահատակվելով, Ուլնիա թաղված են: Բյուզանդական կայսրության շրջանին Կանչիի մեջ Ս. Ստեփանոսի վանքը կառուցված էր: Քրիստոնեության տարածման նախնական շրջաններուն, հայերու և հույներու միջև խտրություն չըլլալուն՝ Ս. Ստեփանոս Վանքի սկզբնական շինությունը հայկական թե բյուզանդական ըլլալը մեծ նշանակություն մը չէ ունեցած: Համենայն դեպս Ստեփանոս Ուլենցին հայ եղած է և հույներն ալ հայոց պես նահատակը սուրբերու կարգին անցուցած են: Ս. Ստեփանոսի վանքը Կիլիկիո հայկական ամենահին վանքերեն մին էր:

Զուգուր-հիսարի Կանչի կամ Կանչին բերդը Կիլիկիո հայոց թագավորության կարևորագույն բերդերեն մեկն էր: Հռոմեական շրջանին շինված այս բերդը հայոց ձեռքն անցած էր դեռ Պարոն Թորոս Բ-ի ժամանակ: Կանչի բերդը կհսկեր Թեքիրի գետանցքի ճամբով Մարաշեն դեպի Կոկիստնի դաշտը ելող ճամբուն:

Զեյթունի շրջակայքը գտնվող Կոկիսոն, էլպիստան, Մարաշ, Անդրբլեն, Դյոնկելե և այլ գյուղաքաղաքները ճամբաներու կարևոր հանգույցներ են: Կոկիսոնի և էլպիստանի ընդարձակ դաշտերեն կանցնեն Միջին Փոքր Ասիո և Հյուսիսային Ասորիքի միջև երթևեկող առևտրական քարավանները:

Հին, ամուր բերդավան Կոկիսոնը այժմ խեղճովրակ գյուղաքաղաք մըն է: Իր հին նշանակությունը և կարևորությունը կորսնցուցած է: Կոկիսոնը հին հայոց Կոկաց երկրի կեդրոնն էր: Կոկիսոնը և շրջակայքը մեր թվականի սկզբնական դարերեն սկսյալ հայաբնակ եղած են: 404 թվականին Կոստանդնուպոլսեն Կոկիսոն արքայաժողով Ս. Հովհաննես Ոսկեբերան հայրապետը իր գրած նամակներու մեջ Կոկիսոնի և շրջակայքի հայոց բարեսիրտության և հյուրասիրության մաս

¹² Որպեսզի նոր Ֆոնուզ գյուղաքաղաքը հեն Ֆոնուզեն դանդաղանվի, եժոց ալ կրեսին:

սին գովասանքով արտահայտված էր: Նմանապես Հոռոմի նշանավոր ատենաբան և հոգևոր Պրոյերսհոֆեր կոկիսոնցի հայ մըն էր (Կոկիսոնցի Պարույր), որու կիսանդրին Հոռոմի հրապարակներեն մեկուն վրա կանգնեցուցած էին: Կանչի բերդի մոտ նահատակված Ս. Ստեփանոս Ուլնեցին ալ կապացուցանե, թե հայերը Տավրոս լեռներու մեջ բնակութուն հաստատած էին դեռ հեթանոսական շրջանեն, հավանաբար Մեծն Տիգրան Բ-ի Կիլիկիա և Ասորիք արշաված շրջաններուն: Այս կողմերը ամենաքիչը 2000 տարվա բնակութուն հաստատած հայը քսաներորդ դարու առաջին քառորդին հայաջինջ կոտորածներու պատճառով վերջնականապես Կոկաց երկրեն վերացավ: Հայաջինջ կոտորածներու նախօրյակին, Կոկիսոնի մեջ մնացած էր 80 տուն հայ բնակչություն: Իսկ Կոկիսոնի շրջակա գյուղերեն Քիրեջը ուներ 100 տուն, Դեյրմենդերեն՝ 120 տուն, Դաշուլը՝ 135 տուն, Թեքիրը՝ 30 տուն, Գյուլիումար, Զամուս-Հյույուք և Հայք (Հյույուք) գյուղերը՝ 20-ական տուն հայ բնակչություն ունեին: Կոկիսոնը Զեյթունի հյուսիս-արևմտյան ուղղության վրա, 32 կմ. հեռու, Կոկիսոն գետակի մոտ հիմնված է:

Զեյթունի հյուսիս-արևելյան կողմը, 45 կմ. հեռու, էլպիստան գյուղաքաղաքն ալ կարևոր է հին բնակավայր մը եղած է: Էլպիստանի շրջակայքը կտեսնվին հիթիթական շրջանի քաղաքի մնացորդներ: Էլպիստանը վերահիշյալ աղետակի թվականներուն ուներ 4000 հայ բնակչություն: Էլպիստանի արևելյան ծայրամասի Գյավուրքյույը ուներ 25 տուն հայ բնակչություն: Էլպիստանի մոտակա էֆսուս հին գյուղաքաղաքը, որ հինն ի վեր հայաբնակ ավան մը եղած է, ուներ 2000 հայ բնակչություն: Էֆսուսը Բյուզանդիոնի հալաղի Մորիկ կայսեր (582—602) ծննդավայրն էր և Հուլյն Սկեղեցվո կարևոր կեդրոններեն մեկը:

Էլպիստանը, Դուզատիրօղլու բռնապետներու իշխանանիստ մայրաքաղաքը ըլլալով հանդերձ, մոտակա Զեյթունի հայերը լրիվ իր տիրապետության տակ չէր կրցած առնել: Այս պատճառով, շրջակա թուրքերուն աչքին փուշ դարձած էր Զեյթունի և շրջակայքի հայությունը:

Կիլիկիո գլխավոր 4 գետերեն մին եղող Զիհուն գետը սկիզբ կառնե Էլպիստանի մոտակա ակերեն: Էլպիստանի և Կոկիսոնի շրջակա գյուղերը թրքախառն կամ միայն հայաբնակ եղած են: Իսկ դեպի հարավ, Զեյթունի ավելի մոտ շրջաններու գյուղերը գրեթե զուտ հայաբնակ եղած են: Կանչի մեջ գոյություն ուներ երկու գյուղ, մեկը թրքաբնակ Զուբուր-հիսարն էր և մյուսը՝ կողքի

Կանչիի հայաբնակ Ալաջաջօնք գյուղը, որ ուներ 35 տուն բնակչություն:

Զեյթունի արևմտյան կողմը, Կանչիի և Զեյթունի միջև, կային բազմաթիվ հայ գյուղեր, որոնցմե Դոդճըղազը ուներ 27 տուն, Հաջի-գերեն՝ 53 տուն, Սիոնեն՝ 25 տուն, Զերմիլեն՝ 73 տուն, իսկ Կուլեղը բոլորովին հայաբնակ էր:

Կոկիսոնի հարավը և Կանչիի արևմտյան կողմը կա հայոց նշանավոր Կապան բերդը, Կոկիսոնեն դեպի հարավ հոսող Կապան գետակի գետանցքի վրա, բարձրաբերձ քարագլուխի մը վրա կառուցված: Կիլիկիո գետանցքին և ճանրուն: Կապանի և Կոկիսոնի միջև կա նեղ և երկար լեռնային կարևոր ճանապարհ մը: Դժվարամատչելի և դժվարակրկոյ այս ճամբան կանցնի էյէրբելի և Ճանճո (Զինչին բողազը) կիրճերեն: Միջնադարյան այս կարևոր ճամբուն կհսկեին Կոկիսոնի, Ճանճո և Կապանի բերդերը: Կանչիի և Կոկիսոնի միջև երկարող լեռնային ճանքան Թեքիր գետակի նեղ գետանցքն ի վեր Աթուրու և Թեքիրի կիրճերեն անցնելու հետո, Կապան—Կոկիսոն ճամբուն միանալով, էյերբելի կիրճեն դեպի հյուսիս կերկարի: Այժմ այս լեռնային ճամբան արդի երթևեկության միջոցներուն ձեռնառու ըլլալուն համար լքված է: Միջին դարերու աշխարհակալ բանակներու և առևտրական քարավաններու երթևեկության գլխավոր ուղին էր Կոկիսոնեն դեպի հարավ՝ Կիլիկիա և Ասորիք երկարող ճանապարհներու անցք տվող այս լեռնանցքը:

Կապան բերդավանը Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը կգտնվի և անկե 38 կմ. հեռու է: Հավանական է, Կապան բերդը և շուրջի բնակավայրը հիմնված են Բյուզանդական կայսրության շրջանին, այս կողմերը հնուց ապրող հայերու կողմեն, որովհետև բյուզանդա-արաբական (Ը—ԺԱ դարեր) պատերազմներու շրջանին Կապան բերդի անունը բազմիցս անգամներ *Καπνεβερτο* (Քաբեխեբերդի—Կապնուբերդ) ձևով արձանագրված է: Բյուզանդական շրջանի հայաբնակ Կապան բերդի անունը, բառի ստուգաբանությամբ, կնշանակե կապանք, փակոց, կապ, նեղ կիրճ, կիրճի փակոց: Ռուբինյան իշխանության շրջանին Կապանի բերդը երկրի կարևորագույն ամրություններեն մեկն էր: Կապանի մեջ կար հյուսիսային սահմանի մաքսատուն: Կապանի մաքսատան եկամուտը Սիսի արքայական գանձարանին կպատկաներ: Կապանի բերդակալները Սիսի պալատի ամենեն վստահելի իշխաններեն ըլլալին: Կապանի բերդը երկիրը կապաշտպաններ հյուսիսի թշնամի սելջուկներու հարձակումներեն:

Կապան բերդի հյուսիսը, 1 ժամ հեռավորությամբ, կգտնվի անառիկ ձանձո բերդը, որ կիշխե կիրճին և գետահովտին: Կապան բերդը Կիրիկիո հայոց թագավորության վերջնական անկումին հետո իր անկախությունը երկար ժամանակ կրցած է պահպանել¹³: Կապան բերդը ձեռք անցնող Շահսուարի առջև Սիսի ձամբան մասամբ բացված էր: 1217-ին սելջուկ սուլթան Իզդեգդին Քեյքաուսը, Կապան բերդը ձեռք անցնելով, կշանար Անդրորենի վրայով Սիս մայրաքաղաքը իջնել: Նույն տակտիկան Շահսուարը գործադրեց, բայց ա՛լ Կապան բերդի հայոց օգնող Մեծն Լևոն թագավոր մը չըլլալուն, Կապանը Դուգադիրօղլուներու ձեռքն ինկավ: Շահսուար Կապանին հետո հերթով Անդրընը գրավեց, ապա այժմու Գաղիլիի շրջանին մեջ Կովկասի Կարս քաղաքին զաղթեցված թուրքմենները բնակեցնելով՝ Գարսուզգադրիյն անուանով գյուղաքաղաք մը հիմնեց: Գարսուզգադրիյնին Սիս 40 կմ. հեռավորությամբ և ուղիղ ձամբա կար: Սիսը ա՛լ ավարառուներու առաջ բաց էր, և այնպես ալ եղավ: Սիսի հայությունը Շահսուարի հարձակումներին շատ կորուստներ ունեցավ:

Կապան բերդը թուրքմեններու ձեռք անցնելին հետո, բերդի հայ բնակչությունը այնտեղն վտարվեցավ և անկե 1 ժամ հեռու հարավ-արևելյան կողմը դաշտի մեջ նոր Կապան բնակավայրը հիմնվեցավ: Ընշումներու և բռնություններու պատճառով, Կապանի կարգ մը հայեր իսլամ կրոնը ընդունելու պարտավորվեցան: Կապան բերդի և Կապան հայ գյուղի միջև Կապանի իսլամ գյուղը կաղմվեցավ: 1921 թվականի աղետալի օրերու նախօրյակին, Կապանի հայ գյուղը ուներ 400 տուն հայ բնակչություն: Կապանի և Կանչիի միջև կային Չուբուրբուզ և Դեյլիմենբաշը հայ գյուղերը:

Կապանի հարավը կային բազմաթիվ հայ գյուղեր, որոնցմե գլխավորն էր Բունդուբը՝ 200 տուն հայ բնակչությամբ, Զեյթունի հարավ-արևմտյան ուղղության վրա, 32 կմ. հեռու: Բանդուբի հարավային կողմը կար Սիսնե գյուղը 25—30 տուն հայ բնակչու-

թյամբ: Կապանի հարավը, այժմու Դավուլ գյուղի մեջ, կբնակեին 70 տուն հայեր, և գյուղը կկոչվեր Դավուլթենց, որ Զեյթունեն մոտավորապես ունի 42 կմ. հեռավորություն: Դավուլթենց գյուղի շրջակայքը կային Շիվիկի, Տրդատենք և Քարկաշալը հայկական գյուղերը, առաջինը՝ 150, իսկ երկրորդը՝ 80 տուն բնակչությամբ:

Կապան բերդն 17 կմ. հեռու, հարավային ուղղությամբ, Շիվիկի և Դավուլ գյուղերու մոտը, Կապան—Անդրընին ձամբուն վրա, Կապան գետակի արևմտյան կողմը, դաշտի մը մեջ կտեսնվի Կիրիկիո հայոց նշանավոր Շողական բերդը, կիսակործան վիճակով: Թուրքերը այս բերդը Աղաթ-գալե կանվանեն, որ Սմբատ սպարապետի Տարեգրքի մեջ նշված Իդտի բերդն է: Շողական բերդի շուրջ, 1217 թվականին, հայոց և սելջուկ սուլթան Իզդեգդին Քեյքաուսի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտին մեջ հայերը աղետալի պարտության մատնվեցան: Մեծն Լևոնի հիվանդութենեն և ծերութենեն օգուտ քաղելու և սելջուկներու բազմիցս հայերին կրած պարտություններու վրեժը լուծելու մտադրությամբ, սելջուկ սուլթանը մեծ բանակով մը Կոնիստենն իջնելով Կապան բերդը պաշարեց, բայց պաշարման գործողությանց մեջ անհաջողության մատնվելով, բանակը Շողական բերդի դաշտը քաշեց: Հայկական հետևա՛ն ու հեծելազորը մոտակա լեռան վրա դիրք բռնած էին: Ծակատամարտի սկիզբը հայոց բանակի մեջ խառնաշփոթություն հառաջ եկավ: Մեծ իշխաններն հունասեր կուսակցության ներկայացուցիչ Ատոմ Պալը, թշնամու թվի գերակշռությունը պատրվակելով, ազգային կուսակցության ներկայացուցիչ Լամբրոնի տեղ Կոստանդին Պալի ուժեղը թշնամու դիմաց մինակ և աննպաստ դիրքի վրա ձգելով, ետ քաշվեցավ: Ավատապետական շրջանի մարդոց համար սովորական իրադարձություն կնկատվեր այսպիսի դավադրությունը: Շողական բերդի առջև հայկական բանակը մեծ կորուստ և շատ զերիններ տվավ: Գերի ինկած էին բազմաթիվ իշխաններ, զորավարներ, որոնց մեջ Ատոմ Պալը և Կոստանդին Պալը: Սելջուկ սուլթանը այս հաղթանակին ուրախ, Կապան բերդի պաշարումը ուժեղացուց: Շողականի պարտության գույժը երբ Սիս հասավ, Մեծն Լևոնը մայրաքաղաքին մեջ գտնվող հեծելազունգով շատ արագ գնացրով անպաշտպան սելջուկներու երկիրը արշավեց: Երկիրը սուրի, հուրի, թալանի մատնելով ասպատակեց: Երկրին խորքերը մխրճվելով, անցած տեղերին հուրի և արյունի ակոս մը բացավ, մեծ ավարով երկիր վերադարձավ: Սելջուկ սուլթանը իր երկրին մեջ կատարվածն անտեղյակ, Կապան

13 Կապան բերդի հայերը Կիրիկիո հայոց Ռուբինյան թագավորության անկումին (1375) հետո, 90 տարի շրջակա իսլամ տարրերու շարունակական ճնշումներուն դիմադրեցին: 1465 թվականին՝ Կիրիկիո հայ բնակչության գլխուն պատուհաս Դուգադիրօղլու բռնապետներն Շահսուարը, (1465—1472) երկարատև պաշարում և պատերազմներ հետո, Կապան բերդը հայոց ձեռքն խեց: Քիչ ժամանակ անց, ԺՋ դարու սկիզբներուն, Զարմանուհի անունով քաջ կին մը 300 հայ կարիճներով Կապանի, Ֆոնուղի, Կանչիի, Զեյթունի և Արեգինի կողմերուն 35 տարի տիրեց է:

բերդի առջև ժամանակ կանցնեք: Մեծն Լևոնի ըրած գործերը իմանալով, Կապանեն իր երկիրը քաղվեցավ և հայոց հետ հաշտութիւն կնքեց: Մեծն Լևոն իր իշխանները գերութենէ ազատելու համար, մեկ տարի հետո սելջուկներուն բերդեր և ընդարձակ հողամասեր տալ պարտավորվեցավ:

Մեծն Լևոնի մահէն (1219) հետո, Կիլիկիո հայոց թագավորութեան գահի շուրջ ծայր տվող մրցակցութիւններու ընթացքին, Կոստանդին Պալլը հաջողեցավ սպաննել տալ դավադրող Ատոմ Պալլը:

Միջնադարեան հայը, բնութեամբ լեռնային երկրի ժողովուրդ ըլլալով, անձնական ապահովութիւնը բերդերու, ամրոցներու պաշտպանութեան մեջ կիսատներ: Նմանապէս հայաշատ կեդրոններու մոտերը, ամրոցներու հովանավորութեան տակ կարեւոր վանքեր ալ կգտնվեին: Կիլիկիո մեջ ալ շատ բնական երևույթ պետք է նկատել հայկական բերդերու և վանքերու շրջակայքը հայ գյուղերու գոյութիւնը:

Վերոհիշյալ Ֆոնուզ բերդավանի և Վանք ավանի շրջակայքը կային բազմաթիւ հայ գյուղեր: Ֆոնուզ գյուղաքաղաքը ուներ 300 տուն հայ բնակչութիւն: Ֆոնուզի հարավը գտնվող գյուղերէն Աղալուն ուներ 120 տուն հայ, Պուլուրուն՝ 40 տուն հայ, Թելեմեխը՝ 80 տուն հայ բնակչութիւն: Գարատուօ, Մաջարլը, Սուլաթը գյուղերն ալ հայ բնակչութիւն ունեին: Զեյթունի և Ֆոնուզի միջև խերդեհ (այժմու Գարադաճ) գյուղը 70 տուն, Ագարիկենց գյուղը 12 տուն, Ավագկալ կամ Մըխալ գյուղը 150 տուն հայ բնակչութիւն ունեին: Զեյթունի հարավային կողմը մինչև Մարաշ քաղաքը հոծ հայ բնակչութեամբ գյուղեր կային: Ասոնցմէ Դալաճըս գյուղը, ուր հին բերդի մը մնացորդները կգտնվեին, ուներ 13 տուն, Զեյթուն գետակի և Թեքիր-Ֆոնուզ միացյալ գետակներու իրար խառնըված տեղը գտնվող Շատալաք գյուղը՝ 16 տուն, Անդրիասանց կամ Ալապոզանենց գյուղը՝ 30 տուն, Վանքը կամ Խեպին՝ 25 տուն, և այս շրջանի ամենեն կարեւոր և մեծ գյուղը՝ Արեգին կամ Ալապաշ 300 տուն հայ բնակչութիւն: Այս գյուղերու շարքին կայտականին Պեհեսնիլիք, Գարաբլութլուք, Զաբրդեք և Տոնիկենց հայ գյուղերը:

Մարաշ քաղաքը կոտորածներէն և աքսորին առաջ ուներ միայն 4 500 տուն հայ բնակչութիւն: Զեյթունի արեւելեան կողմի հայ գյուղերու խումբի մեջ՝ Ավագենը՝ 28 տուն, Դիշենք կամ Եղիզենք 56 տուն, նոր գյուղը 23 տուն, Ս. Աստվածածին վանքի կողքի Վանքի գյուղը 104 տուն, Պեշեն գյուղը 50 տուն և Սարըգյուղի, Գալուստենք գյուղերը հայ բնակչութիւն ունեին:

Վերոհիշյալ հայ գյուղերէն զատ, Զեյթունի հարավ-արեւմտեան ուղղութեան վրա, Մարաշ քաղաքի արեւմտեան կողմը՝ Զիհուն գետի երկու կողմը, հայաբնակ երկրամաս մը կար, ուր հայերը դեռ Ռուբինյան իշխանութեան շրջաններէն ունեցեր են բերդեր և վանքեր: Զեյթունի հարավ-արեւմտեան ուղղութեան վրա, մոտավորապէս 42 կմ. և Մարաշ քաղաքի արեւմտեան կողմը, 29 կմ. հեռու, Զիհուն գետի և Կապան գետակի միջև մնացած երկրամասի վրա կար Հայոց Մեծ գյուղը¹⁴ կամ Թուրքերու Ենիշեգալեն, որ 300 տուն հայ բնակչութիւն ուներ: Այս գյուղին մեջ կար կիսակործան բերդի մը մնացորդը, որ Ռուբինյան իշխանութեան շրջանի գլխավոր բերդերէն նոր Բերդն էր:

Ենիշեգալի արեւելեան կողմը, 4 կմ. հեռու, կա Մուճուրդերի գյուղը, ուր հայերը ունեին 300 հոգի (60 տուն) բնակչութիւն: Ենիշեգալի հարավ-արեւմտեան կողմը, 6 կմ. և Զիհուն գետի աջ ափին 6 կմ. հեռու, Դյոն-կելե¹⁵ գյուղաքաղաքը ուներ 1 000 հոգի (120 տուն) հայ բնակչութիւն: Իրարու մոտ այս երեք հայաբնակ գյուղերու մեջ ժԹ դարու երկրորդ կեսին իտալացի Ֆրանչիսկան վանականները (L'ordre des Franciscains de Terre-Sainte) մեյմեկ վանք հիմնեցին, և սկսան տեղիւն հայութեան մեջ կաթողիկոսութիւն տարածել: Իտալացի այս կաթողիկ վանականներու կարճ գործունեութիւնը վերջ գտավ 1895 թվականի նոյեմբեր ամսուն կատարված խժժութիւններու ընթացքին:

Հստ Վիեննայի Միթիթարյան ուխտեն Զ. Զ. Ոսկյանի, ԺԲ—ԺԳ դարերու միջև գործունեութեամբը նշանավոր եղած Այգեկի վանքը Մուշուրդերեսի Ֆրանչիսկան վանականներու վանք շինած տեղը կգտնվի: Զ. Զ. Ոսկյան՝ Այգեկի վանքի մասին ստույգ կգրէ. «Մարաշի մոտ Դունգալա շրջանի մեջ, արշի Ենիշեգալի Մուշուրդերեսի կոչված տեղը, կգտնվի հին Այգեկի վանքը: Վանքի նույն տեղը՝ Գաբրուսեն ֆրերները երկու մեծ վանքեր շինեցին»¹⁶, Այգեկի վանքը շինված ըլլալու է Ռուբինյան իշխանութեան 1166—1176 թվականներուն:

Ենիշեգալի (Մեծ գյուղ—Բյոյուկբյոյ) և Դունգալի միջև Մուշուրդերեսի մոտ կար Զյուրյուկգոլ գյուղը, որ ուներ 60 տուներ:

14 Այժմ՝ Մեծ գյուղի վայրում կա Պյուրբոյու գյուղը:

15 Դյոնկելե, այժմու Դունգալեն է, բերդի մը մնացորդը, որ կիշին Զիհունի աջափնյա ճամբուն: Այս ճամբան Մարաշը, Էլրիստանը և Կոկիսոնը կկապի Կիլիկիային և Ալեքսանդրիայի ծոցին:

16 Զ. Զ. Ոսկյան, «Կիլիկիայի վանքերը», Վիեննա, 1957:

բաղկացած 300 հայ բնակիչ: Չյուրյուկզող գյուղի մեջ այժմ ալ կան ամրոցի մը կիսակործան աշտարակն ու պարիսպները: Ենի-ջեգալիի և Չյուրյուկզող գյուղերու միջև կար նաև 50 տուննոց Դեմրեբ հայաբնակ գյուղը: Նմանապես Ենիջեգալիի մոտն էր Արարլար հայ գյուղը՝ 15 տուն բնակիչով:

Զեյթունի հարավ-արևմտյան կողմը, 54 կմ. հեռու, Զիհուն գետի աջ կողմեն անցնող ճամբու վրա, այժմու Անապատ գյուղին մեջ, կա Հեսուանց կամ Հեսուլանց անապատի լքված շենքեր: Կիլիկիո հայոց թագավորութեան շրջանի Անտիոք մեծ քաղաքի հայոց առաջնորդ եպիսկոպոսներու նստոցը Հեսուլանց վանքն էր: Անապատ գյուղեն քանի մը կմ. հարավ, Զիհուն գետի ձախ կողմը, հին Դերեքյու գյուղի մոտ, Հովտի լեռան վրա, կա հայոց Հովտի վանքը, իսկ Անապատ գյուղեն քանի մը կմ. արևմուտք, այժմու Քոդ-Ֆենք գյուղին մեջ, կգտնվին նշանավոր Շուրր անապատի լքված և ավերված շենքերը:

Ինչպես կերևա, իրարու մոտ դիրքերու վրա կառուցված այս վանքերը մաս կկազմեն Ամանոսյան լեռներու հյուսիսային ծայրամասի վանքերուն: Չորի մը մեջ կառուցված Դերեքյուլ ուներ 140 տուն կամ 850 հոգի բնակչություն: Դերեքյուլի մոտ, հյուսիս-արեւմելյան կողմը, կար Ֆրեդրեքս գյուղաքաղաքը՝ 400 տուն կամ 2500 հոգի հայ բնակչությամբ: Նմանապես Զիհուն գետի աջ կողմը, Մարաշի և Հովտի վանքի միջև, այժմու Դեիլչայ գետակի ափին, Քիշիֆլի գյուղը ուներ 82 տուն հայություն, և Մարաշի հարավ-արևմտյան ուղղությամբ վրա, Ագսու և Դեիլչայ գետակներու միջև, կգտնվեր այժմու Բեգ-Հեմլուղլը կամ նախկին Զամուսթու հայոց գյուղը:

Զեյթունի շրջակայքը, մոտավոր կամ հեռավոր վերահիշյալ հայ գյուղերեն զատ, ուրիշ հայաբնակ վայրեր ալ կային, որոնց մասին գրելը մեր հոգվածը շատ պիտի երկարաձգեր: Այստեղ հայ գյուղերու շուրջ գտնվող թուրքմեն, բուրդ և շերքեղ գյուղերու մասին պիտի չանդրադառնանք:

Զեյթունեն հարավ-արևելք, մոտավորապես 18 կմ. հեռու, Զիհուն գետի ձախ կողմը, Ընկուղեկ լեռան արևմտյան կողմի վրա, Գարամանլը գյուղի մոտ, Քըսըզ կիրճին իշխող դիրքով կգտնվին նշանավոր Ընկուղուտ բերդը և վանքը: Ընկուղուտ բերդը Կիլիկիո հայոց թագավորության ամենակարևոր ամրոցներեն մին էր: Հայերը այդ բերդը գրաված էին բյուզանդացիներեն: Այս բերդը նշանավոր եղած է բյուզանդա-արաբական պատերազմներու շրջանին: Քըսըզի կիրճեն անցնիլ ջանացող արաբական զորքերուն արգելք հանդիսացող Ընկուղուտ բերդը արաբական աղ-

բյուրներու մեջ Ալ-Ջաուղադ անունով հիշված է, որ հայերեն Ընկուղուտ կամ Ընկուղուտ կնշանակե: Միջին դարերուն և այժմ Մարաշի և Զեյթունի շրջակայքը ընկուղենի պուրակներ շատ են:

Զեյթունի հարավը, 16 կմ. հեռու, Շուրա կամ այժմու Շատալաք գյուղի արևելյան կողմը, Զեյթուն-դերեն կամ Շուրր գետակի ձախ ափի լեռան կողին վրա հիմնված է Կյուրեմտինի նշանավոր դղյակը, որ կհսկե գետանցքին, Մարաշ—Կոնիստն և Մարաշ—Զեյթուն ճամբաներուն: Կյուրեմտինի բերդի ստորոտը կգտնվի Կյուրեմտինի կիրճը: Ոմանք Կյուրեմտին բերդի անունին կրատուն կամ կռատուն բառեն սերած ըլլալը կկարծեն¹⁷, իսկ իմ կարծիքով Կյուրեմտինը ձևափոխված պետք է ըլլա գրատուն բառեն, որովհետև Կիլիկիո հայոց թագավորութեան այս շրջանին ալ վանքերու և դղյակներու մեջ ձեռագիր մատյաններ կպատրաստվեին: Մոտակա Խեպի վանք-դղյակի, Արեգինի վանքի, Զեյթունի վանքերու, Ֆռնուղի Ս. Կարապետ վանքի և հատկապես Բերդուսի մոտակա Մեծ-քար ամուր դպրոց-վանքի մեջ գրված ձեռագիր մատյաններ մինչև մեր օրերը հասած են:

Մինչև այժմ Կյուրեմտինի բերդի Ռուբինյան իշխանության շրջանի հայերեն անունը ստույգ չէ: Ոմանք այս բերդի համար կարծիք կհայտնեն, թե «Դղյակն բարձր» կամ «Բարձր դղյակ»-ն է, ոմանք ալ Կադինա կամ Կադենի բերդը կկարծեն: Մինչև որ Կադինա բերդի, բարձր դղյակի, Շուրկա գետի և հարակից դիրքերու վերջնական տեղադրումը ստույգ կերպով չհաստատվի, Կյուրեմտինի բերդի անցյալը մթուշյան մեջ սքողված պիտի մնա: Համենայն դեպս, այս դղյակը ռազմագիտական կարևոր դիրքի մը վրա կառուցված է: Նույնիսկ 1854 թվականին, Զեյթունի հայերը թուրք-ռուսական Ղրիմի պատերազմի պատճառած առիթեն օգտվելով և ապագա հարձակում մը կանխելու համար, որոշեցին Մարաշ—Զեյթուն ճամբու վրայի այս կարևոր դիրքով բերդը վերանորոգել: Այս պատճառով ալ Մեյլիքյան Արծրունի Հովակիմ աղան Զեյթունի հարավային ձախակի այս դիրքը ամրացնելու գործին ձեռնարկեց, բայց դրամի նվազության պատճառով, Ռուսատանեն նյութական օժանդակություն ձեռք բերելու համար Կովկաս ուղղվեցավ: Բայց Կարին (Էրզրում) քաղաքի մեջ թուրքերն ձանջվելով, իբր խռովարար ապստամբ և դավաճան՝ մահապատժի ենթարկվեցավ:

Կյուրեմտինի բերդին արևմուտք, Զեյթունի գետակի աջ կողմը, ցցված է խոշոր քարածալո մը, որ Ալի-գայա կամ հայոց կողմն

¹⁷ Զեյթունցի, «Զեյթունի անցեալն և ներկայէն», էջ 7:

Մեծ-քար կկոչվի և բնական բերդի մը տեսքը ունի, և կհսկե Քեպիլի կիրճին: Ոմանք կկարծեն, որ Բերդուաի մոտակա հայոց Մեծ-քար վանքը այստեղ գտնված ըլլա¹⁸: Բայց այս սխալ է, քարաժայռի Ալի-գայա անունը տրված է 1782 թվականին Զեյթունի վրա արշավող օսմանյան կայսրության Մարաշ նահանգի զինվորական ուժերու ընդհանուր հրամանատար Ալի փաշայի կողմից, որ Զեյթունցիներին վրեժ լուծելու մտադրությամբ, մեծ բանակով մը հայոց վրա բալեց, բայց Կյուրեքտիի բերդի մոտակա այս քարաժայռի կողքին եղած ընդհարումի ընթացքին պարտության մատնվելով, Մարաշ փախավ, և կրած հուզումեն կաթվածահար ըլլալով, մեկ ժամեն մահացավ: Ահա այս դեպքն հետո է, որ քարաժայռը կոչվեցավ Ալի-գայա, այսինքն՝ Ալիին ժայռ¹⁹: Մինչդեռ Մեծ-քար վանքի անունը կազմված է Մեծ քարայր-են, որ կրճատվելով Մեծ-քար կամ Մեծ-այր կկոչվի: ԺՅ դարուն կառուցված վանքի մը դիրքը, ԺԸ դարուն պատահած դեպքի վայրի մը հետ պետք չէ շփոթել:

Մեծ-քար վանքը եղած է մեծ քարայրի մը կողքին: Այս պատճառով վանքը ստացած է Մեծ քարայր բառն Մեծ-քար կամ Մեծ-այր անունը: Վանքը կառուցված է Ռուբինյան իշխան Պարոն Մեհհի (1170—1175) կողմից, որ նույն վանքի մեջ ալ թաղված է: Մեծ-քար վանքի կողքին գտնվող մեծ քարայրը թաղված էին 304 թվականին Անավարզայի մեջ նահատակված երեք քրիստոնյաներ, որոնք հետո Հուլյն Եկեղեցվո կողմի սուրբերու կարգին դասված էին: Մեծ-քար ամուր վանքը կառուցված էր հայ մտավորականության զարգացման օժանդակելու նպատակով: Մեծ-քար վանքին մեջ կուսանեին ազնվական դասի զավակներ և հոգևորականության ընծայացուներ: Մեծ-քար վանքը, Կիլիկիո հայոց պետության մեջ, Զերմաղբուրի վանքին հետ, կրթական երկրորդ կեդրոնն էր: Այժմ Մեծ-քար վանքի դիրքը կարելի է գտնել Մարաշ քաղաքի հյուսիսը, Ախլը-դաղ լեռան հյուսիսային կողմին վրա: Յեղեկիրմեն թեմի գագաթին 40—45 ռոպե (4 կմ.) հեռու, Մարաշ—Զեյթուն ճամբուն վրա գտնվող Խանփունարի ակնի դեպի արևելք 5 ռոպե հեռավորության վրա կգտնվի Մեծ-քար վանքի կողքի մեծ քարայրը, ուր ճամբորդները հաճախ ձիերով կգիշերեն: Այս քարայրը, Բերդիզայ գետակի հարավի կողմը, 1,5 ժամ (8 կմ.) հեռու է: Այժմ ոչ քարայրին մեջը

և ոչ ալ կողքին գերեզմանի և վանքի շինությունաց հետքեր չեն մնացած: Բոլորն ալ հիմնահատակ փլցված և ոչնչացված են:

Պետք է նկատի առնել, որ մինչև քսաներորդ դարու առաջին քառորդը հրատարակված հայերեն գրականության մեջ Բերդուաը կնշանակե ոչ թե գյուղաքաղաքի անուն, այլ Բերդիզ-չայ գետակի աջ և ձախ կողմին բարձրացող կողերու և Զիհուն գետի մոտ տարածվող հովիտի անունն է, որ կպարունակեր այժմու Սարըշուգուր, Մագսուդլու, Թեթիրլի, Գարամանլը և շրջակայքը մեջը առնող երկրամասը: Ախլըդաղի և Ընկուզուտ լեռներու կողերին և Բերդիզ-չայ գետահովիտին կազմված այս երկրամասը կկոչվեր Բերդուա և կնեկայացներ փոքր գավառ մը:

Զեյթունի և Մարաշի միջև երկարող ճամբուն վրա կան նաև բերդ մը և դիտանոց մը: Այս բերդը կգտնվի Մարաշ—Յունկյութի կամուրջի հին ճամբուն վերևը և Ճանճիկ բերդի վրա Ճանճըգ բերդ կկոչվի: Ճանճիկ բերդը կգտնվի Մարաշին 4 կմ. հեռու, անոր հյուսիս-արևմտյան կողմը, Ախլըդաղ լեռան հարավը, լայնանիստ քարաժայռ բլուրի մը գագաթը, Օլուջաք լեռանցքի արևելյան կողմը, բարձրահայաց դիրքով: Այժմու Դեվե-պաղըդան գյուղի մոտ կգտնվին բերդի ավերակները, լայնանիստ քարաբլուրի կողին կան միմափոր քարայրներ, որոնք միջին և նախորդ դարերուն իբրև մենաստան գործածված են: Այս բերդը կհսկե Յունկյութի կամուրջի ճամբու վրա գտնվող Օլուջաք լեռանցքին և Ախլըդաղի վրային դեպի հյուսիս երկարող ճամբաներուն:

Ճանճիկ բերդի հյուսիսը, Յելդեկիրմեն թեմի լեռան 1854 մետր բարձրությամբ գագաթին վրա կգտնվի ամրոցը, որ կկարծվի, թե դիտանոցի դեր կատարած է: Այստեղին կտեսնվին ամբողջ Բերդուա գավառը, Մարաշի դաշտավայրը, Յունկյութի կամուրջը և Զիհունի գետահովիտը:

Զեյթունը անցյալին մեջ պատերազմի արհավիրքներեն զատ անցուցած է նաև կարգ մը սոսկալի աղետներ, որոնցմե 1884 թվականի սեպտեմբեր 22-ի ահռելի հրդեհը հրուճարակ դարձուցած է Զեյթունի ամբողջ շուրջը, եկեղեցիները և մեծ թվով բնակարաններ: Բնակարանները խիտ առ խիտ կառուցված ըլլալուն՝ վնասը մեծ եղած է: Այս հրդեհին այրած են Զեյթունի մեջ գտնվող բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ, հնություններ և նույնիսկ Զեյթուն գյուղաքաղաքի տուրքե դերձ մնալու մասին օսմանյան կայսր սուլթան Մուրադին ձեռք բերված նշանավոր հրովարտակը:

¹⁸ Agh assi „Zeitoun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895., Paris, 1897, p 19:

¹⁹ «Ալի» թուրքերեն կնշանակե «քարձ», մեծ: Այս պատճառով հայերը թարգմանաբար կոչեր են Մեծ-քար:

Զեյթունի բնական աղետներեն մեկն ալ 1544 թվականի հունվար ամսին պատահած կործանարար երկրաշարժն է, որ 6 ամիս անընդհատ կրկնված է: Այս երկրաշարժին Ջեյթունի մեծ եկեղեցին փլեր է, բնակելի տուններեն մեկ մասը կողն ի վար քշվեր, կործաներ է: Այս ցնցումի ազդեցությունը էլ՝ բիստան ալ զգալի եղավ, էլբիստանի կեսը հողի մեջ ընկղմեցավ և մեծ կորուստներու պատճառ եղավ:

Զեյթունի մասին գրված հրատարակություններու մեջ Զեյթունի շրջակա բնակավայրեր և դիրքերու տեղագրական նկարագրությանց մեջ շատ անգամ կարգ մը հեռավորություններ ժամու հաշվով տրված են: Սովորաբար հետիոտն մեկ ժամվա հեռավորությունը 5 կիլոմետրի համահավասար է: Իսկ ջորիով կամ ձիով մեկ ժամվան հեռավորությունը ալ ավելի մեծ հեռավորության համապատասխան կըլլա: Գրականությանց մեջ նշված ժամվան չափերը ինչ հաշվի հիման վրա տրված ըլլալը ցույց տրված չեն: Այս պատճառով նույն հեռավորության համար տարբեր ժամեր տրված կըլլան:

Ուրուզլայի Մոնթեպիդեո քաղաքի Զեյթունի հայրենակցական միության կողմն հրատարակված «Զեյթունի պատմագիրք»-ը 1960 թվականին Բուենոս-Այրես տպված է: Այս սովոր հատորը կպարունակե Զեյթունի մասին հրատարակված գրությանց ամբողջական ժողովածուն:

Այս աշխատության մեջ հիշված գյուղերուն վրա պետք է ավելցնել Զեյթունի ամենակարևոր գյուղերեն Արեգինի գյուղախումբը, որ ուներ 300 տունն բաղկացած հայ բնակչություն, տարածված էր Զիհունի և Արեգինի գետակի միջև, Շենպեկ լեռան հարավի կողմի ընդարձակ երկրամասի վրա: Արեգինի

գյուղախումբի կեդրոնը կնկատվեր Ալաբաշ կոչված վայրը: Արեգինի վանքը կգտնվեր Արեգին բերդի արևելյան կողմը՝ քանի մը կմ. հեռավորությամբ լեռան կողին վրա:

Արեգինի գետակը առաջ եկած է Զեյթունի Շուղուր գետակի, Ֆոնուզ գետակի և Կանչի բերդի (Չուգուր-հիսար) կողմերեն եկող Թեքի գետակներու միացումեն: Շատալագ գյուղեն մինչև Զիհուն գետին միացած տեղը վերոհիշյալ գետակներու միացյալ հոսանքը կկոչվի Արեգինի գետակ: Կիլիկիո հայոց թագավորության շրջանի նշանավոր Արեգին բերդը կգտնվեր Ալաբաշ գյուղի (7—8 կմ.) հյուսիսային կողմը՝ Արեգին գետակի կողմն երեքի բաժնված ցից քարածայրերեն մեկուն վրա, անմատչելի դիրքով: Արեգին բերդը կհսկեր Մարաշեն Կոկիսոն երկարող ճամբու Արեգին կիրճի անցքը: Բերդը կիշխեր նաև Արեգինեն դեպի Խեպի դղյակը երկարող ճամբուն: Արեգինի բնական բերդը այժմ լքված և ավերված վիճակով կտեսնվի Շադալագ և Գարաբլությունը գյուղերու միջև:

Ինչպես հայտնի է, Արեգինի վանահայրերը Կապան քաղաքի առաջնորդները կըլլային և Սիսի կաթողիկոսարանին կողմն մեծ պատվի կարժանանային: Նմանապես Արեգինի բերդակալ իշխաններն ալ Սիսի պալատին մեջ ի պատվի էին: Մեծն Լևոնի թագադրության հանդեսին Արեգինի տեր իշխանն ալ ներկա էր:

Հայ ժողովուրդի անցյալին մեջ մեծ նշանակություն ունեցած Արեգինի հայ բնակչությունը վերջնականապես 1921 թվականի հայաջինջ կոտորածներու ժամանակ ոչնչացվեցավ և Ալաբաշ գյուղն ալ քանդվեցավ: Զեյթունի ճակատամարտներուն միշտ նախահարձակ և օժանդակ եղած է Արեգինի հայ գյուղը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՆԱՏԻՊ ԳՐԶԵՐ

Դարերի խորքից եկող հայ ժողովուրդը, հաճախ ենթակա օտար տիրակալների ծանր լուծին, ազգապահպանման ու գոյատևման իր միջնաբերդն է դարձրել Հայ Եկեղեցին, գիրքը, գրականությունը և իր ինքնուրույն մշակույթը:

Մեսրոպյան տառերը եկել են հիմնել անկողնային և տեական գրքի իշխանությունը՝ երերուն քաղաքական իշխանությունից փոխարեն: Մեր ձեռագիր մատյանները իրենց մեջ ամփոփել են ազգային ճոխ դանձեր՝ փոխանցելու համար դրանք սերունդներին՝ հավերժությունը:

Հայրենիքում տիրող քաղաքական անպահով դրության պատճառով, անցյալում Սփյուռքում զարգացել են հայ գաղութներ, ստեղծելով իրենց ազգային մշակույթի կենտրոնները և միշտ վառ ու կենսունակ պահել դրանք: Տպագրության գյուտից հայ ժողովուրդը սկսել է օգտվել շատ կանուխ՝ 1512 թվականից, բայց առաջին հայ տպարանները հիմնվել են ու գործել Սփյուռքում: Ու միայն 1772 թվականին է, որ հայ ժողովուրդը կարողացել է իր Հայրենիքում, էջմիածնում, սեփական տպարան ունենալ:

Հայ տպագրական կենտրոնների ցրված լինելու պատճառով, հայ հնատիպ գրքերը, հայ ժողովրդի նման, թափառել են երկրից երկիր և հանդիպել զանազան փորձությունների:

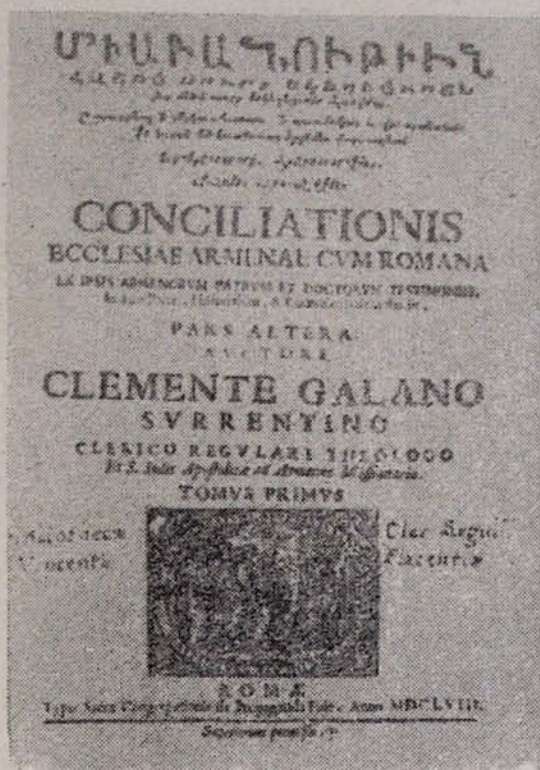
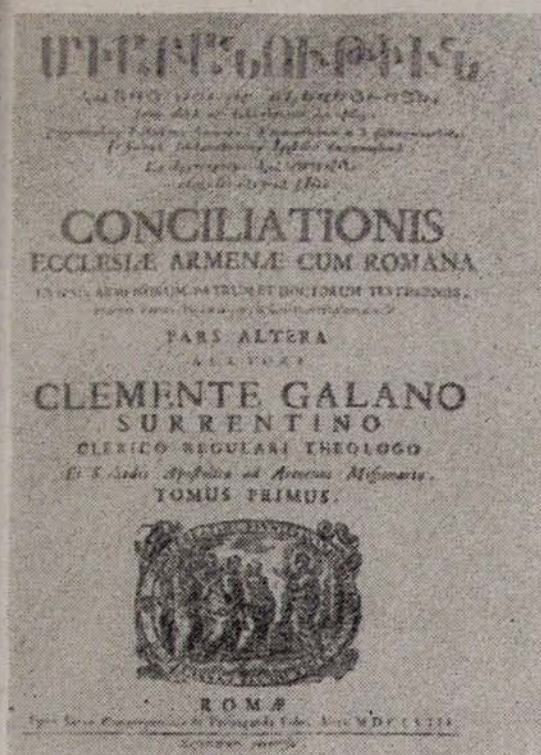
Այդ գրքերի մի մասը հասել է բանասերների ձեռքը, ուսումնասիրվել և ապա ապահով հանգրվան գտել հանրային գրապահոցներում: Հնատիպ այդ գրքերի մյուս մասը այրվել ու ոչնչացել է դեռ Հայրենիք չհասած՝ հանդիպելով զանազան փորձությունների և կամ ոչնչացվել հայրենի հողում, թշնամու ձեռքով:

Բայց կա հայ հնատիպ գրքի մի ուրիշ մաս, որը չի ոչնչացել, սակայն և ապահով հանգրվանի դեռ չի հասել: Նա դեռ թափառում է տնից տուն և որոնում է իր իսկական տեղը, որպեսզի հայտնի դառնա բոլորին և ծառայի իր ժողովրդին:

Այս կապակցությամբ կարևոր աշխատանք են կատարել հայ անվանի մատենագետներ և բանասերներ Հ. Գ. Զարբհանալյանը, Հ. Ա. Ղազիկյանը, Թեոդիկը, Լեոն, Գ. Լևոնյանը և շատ ուրիշներ:

Սակայն վերջին տասնամյակներում հայտնաբերվել են բազմաթիվ հնատիպ գրքեր, որոնք ուսումնասիրության կարիք են զգում և որոնք մեզ հուշում են նոր, ավելի կատարյալ մատենագիտական աշխատություններ ստեղծելու անհրաժեշտության մասին:

Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանք է կատարում Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի հայ տպագիր գրքի մատենագիտություն բաժինը, որը տարիների ընթացքում հայտնաբերել է բազմաթիվ հնատիպ

Աղետնեմ Գալանտոսի «Միաբանություն Հայոց Սուրբ Եկեղեցուն ընդ մեծի Սուրբ Եկեղեցուն Հռովմայ» գրքի երկու հրատարակությունների երկրորդ տիպոգրաթերթերը:

գրքեր և զրանց հիման վրա հրատարակու-
թյան է պատրաստում հաշտագիր գրքի
բաղմահատոր մատենագիտությունը: Բաժ-
նի աշխատակիցները ցարդ տարբեր առիթնե-
ներով իրենց հոգովաժնեբերում խոսել են նորա-
հայտ հնամախ օրոշ գրքերի մասին:

Այստեղ, ընթերցող հասարակության ուշադրությանն ենք ներկայացնում նոր հայտնաբերված հնատիպ մի քանի գրքեր, որոնք կային ղանադան անհատների կամ պետական հիմնարկությունների գրադարաններում¹, և որոնք ժամանակին չեն մտել մատենագիտական աշխատությունների ցուցակներին միջոց²:

1. «ՇԱՐԱԿՆՈՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ»: Ամստերդամ, 1712, 720 էջ: Տիտղոսաթերթի դարդա-

¹ Այս գրքերից մի քանիսի հայտնաբերման գործում մեզ օգնել են Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանի հայ տղազրի գրքի մատենագիտության բաժնի աշխատողներ Անահիտ Սավալյանը և Մարգարե Մերզուկյանը:

² Մկեր նկատի ունենք մատենագետներ Հ. Գ. Զարր-
Հանալյանի «Ճաշարեն հրատարակություններու (1893
և 1895) ցուցակներ»-ը և «Ճաշական մատենագիտու-
թյուն»-ը, Հ. Ա. Ղազիկյանի «Ճաշական նոր մատեն-

փակ, պատկերներով և զարդերով: Հան-
րային գրադարան, № 3651³, Մատենադարան,
№ № 1265, 1777, 1731⁴:

Տիպոգրաֆերթը⁵ Շարա/կնոց Երաժշտական / Երգեգմունք / Հոգեւորականք: / Առ-

նագիտություն»-ը, ինչպես նաև մատենագիտական միջաբեր աշխատություններ՝ Հ. Գ. Զարբանյանի «Պատմություն հայկական տպագրության», Թեոդիկի «Տիպ ու տառ»-ը, Լեոյի «Հայկական տպագրություն»-ը, Գ. Լևոնյանի «Հայ գիրքը և տպագրության արևնստը», ինչպես նաև «Քյուրահեն», «Հանդես ամսօրյա» և «Արեւիկայի ամսօր» ամսագրերում շրապարակված մատենագիտական հոդվածները:

3 Այս նշանակում է, որ զիրքը պահվում է նրանի Մյասնիկյանի անվան ռեսպուբլիկական գրադարանի մի օրինակ և հավաքդուտ զրբերի գրապահոցում, նշված համարի տակ:

⁴ Այս նշանակում է, որ դիրքը պահվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի (Մատենադարանի) գրադարանի գրապահոցում, նշված համարի տակ:

Ե Ղազդիկյանը տիրապետաբերթը ձևակառ է անվանում: Մենք այն նկարագրում ենք նույնությամբ, պահպանելով նույնիակ տառասխալները և տողատումները, որոնք ունեն թեք ղծիկներով:

«Տետրակ ամենասուրբ ճոպարին» գրքի տիտղոսաթերթը:

տուածայնոց և երջանկաց / սրբոց վարդապետաց / Հայոց թարգմանչաց: / Զկարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ վայելչացուցանողաց / Ի թուոյն Քրիստոսի ճէճծԹ / Եւ ի Հայոց ՌՃԿԱ / զեկտեմբեր ամսոյ Ը / տպեցեալ յԱմստելո/տամում Քաղաքի:

Հատված հիշատակարանից.— «... Աւարտեցաւ գիրքս երաժշտական, որ և շարակնոց: Ի տպարանի Սրբուհոյ Աստուածածնի...»:

Գրքում տպագրված 49 փորագիր պատկերները (բացառությամբ 405 էջի Ս. Հռիփսիմեհի պատկերի) նույնությամբ վերցված են Ոսկան Երևանցու առաջին անգամ տպագրած շարակնոցից:

2. «ԿՂԵՄԵՍ ԳԱԼԱՆՈՍ, ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ԸՆԴ ՄԵՍԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ ՀՈՌՎՄԱՅ: Հտ. 2. մաս 1. Հոռոմ, տպ. Ուրբանյան, 1658: 44 չհամարակալված+438=482 երկսյուն էջ: Տիտղոս

սաթերթը՝ կարմիր և սև տառերով: Բնագիրը՝ հայ և լատին լեզուներով: Զարդերով: Հանրային գրադարան, № 470: Ունի երկու տիտղոսաթերթ:

Առաջին տիտղոսաթերթը՝ Միաբանութիւն / Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն, / ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ. / Conciliationis ecclesiae Armenae cum Romana / Secunda pars controversialis.

Երկրորդ տիտղոսաթերթը՝ Միաբանութիւն / Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն, / ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ: / Շարադրեալ 'ի յերկուս հատորս. 'ի պատմական և վիճաբանական / 'ի կարգէ Թէատինոսաց Կղէմէս վարդապետէ / Երկրորդ հատորին: / Մասն առաջին: Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana / ex ipsis Armenorum patrum e doctorum testimoniis, / In duas Partes, historiam controversialem divisae. / Pars altera. / Auctore / Clemente Calano / Surrentino / clerico regulari theologo et S. Sedis Apostolicae ad Armenos Missionario. / Tomus primus. / Romae / Typis sacrae Congregationis de Propaganda Fide. Anno MDCLVIII. Superiorum permissu.

Գիրքը հիշատակարան չունի:

Այս գրքի մասին խոսել են թե՛ Զարհանալյանը (էջ 307), թե՛ Ղազիկյանը (Ա, էջ 1323—1324) և թե՛ Թեոդիկը (էջ 49), սակայն նրանցից ոչ մեկը չի նկատել, որ այս գիրքը նույն տպարանում, նույն տարում տպագրվել է երկու անգամ, այսինքն ունեցել է երկու տարբեր հրատարակություն: Այդ երկու հրատարակությունները լրիվ նույն բովանդակությունն ունեն, սակայն շատ բաներով տարբերվում են միմյանցից: Չնայած բովանդակությունը նույնն է, սակայն շարվածքի խտություն և տառերի չափի տարբերության հետևանքով էջերի թիվը տարբեր է. մի հրատարակությունն ունի 438 էջ, մյուսը՝ 487: Մի հրատարակության տիտղոսաթերթի «միաբանութիւն» բառը տպված է ձեռագրանման տառերով, իսկ մյուս հրատարակության մեջ խոշոր, երկաթագիր տառերով (տե՛ս նկար 1 և 2): Տարբեր են նաև գլխադարձերը, զարդագրերը և վերջնազարդերը, ինչպես նաև լատիներեն գրությունն ու տառատեսակները. օրինակ՝ մի հրատարակության տիտղոսաթերթում tomus primus, մյուս հրատարակության տիտղոսաթերթում՝ tomus primus գրության ձևը (տե՛ս նկար 1 և 2): Այս երկու հրատարակություններից մատենագետները տեսել և հիշատակել են 487 էջ ունեցող հրատարակությունը, որը պահվում է Հանրային

գրադարանում 752 համարի տակ և գրականության ու արվեստի թանգարանում (Թ. Աղաաթյանի ֆոնդում) 8127 համարի տակ⁶։ Իսկ 438 էջ ունեցող հրատարակությունը, որը հայտնի չի եղել մեր մատենագետներին, հայտնաբերված միակ օրինակն է և պահվում է Հանրային գրադարանում 470 համարի տակ։

3. «ՏԵՏՐԱԿ ԱՄԵՆԱՍՈՒՐԻ ՌՕՉԱՐԻՆ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՎԱՐԴԱՐԱՆԻՆ»։ Վենետիկ, տպ. Մխիթարյան, 1794, 72 էջ։ Տիտղոսաթերթը զարգացրել է Զարգերով և պատկերով՝ 18-րդ էջում։ Հանրային գրադարան, № 1945, Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Աղաաթյանի ֆոնդ, № 8501)։

Տիտղոսաթերթ՝ Տեսակ ամենասուրբ ոգարին. Այս/ինքն վարդաբանին։ / Որ ասացեալ լինի ի պատիւ Ա/մենաբարեմայ Աստուածածնին։ / Տպեալ յամի Տեառն 1794 / Օգոստոսի 30։ / Ի Վենետիկ. / Ի վանս Մրոյն Ղազարու / հրամանաւ մեծաւորաց։

Գիրքը հիշատակարան չունի։

Կաթոլիկ եկեղեցու իշխանության սահմաններում գործող տպարանները իրավունք չունեին գրքեր տպագրելու առանց հոգևոր իշխանության թույլտվության, այդ պատճառով էլ նման գրքերի վրա մենք հանդիպում ենք «հրամանաւ մեծաւորաց» դարձվածքին։

4. «ԳՈՐԻՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅ»։ Վենետիկ, տպ. Մխիթարյան, Հանուն Անտոնի Բարդուղի, 1789, 387+1 չհամարակալված էջ։ Տիտղոսաթերթը զարգացրել է պատկերներով և զարդերով։ Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Աղաաթյանի ֆոնդ, № 8036)։

Տիտղոսաթերթ՝ Դործ / Առաքելոց։ / Թարթ Գողոթի / Առաքելոց։ / Թարթ Կաթոլիկայց։ / Յայտնութիւն Յովնանէն։ / Տպագրեալ յամի Տեառն. 1789։ / Ի՛ մայիսի 10։ / Եւ ի՛ թուականութեանս Հայոց ՌՄԼԸ։ / Ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու / Հայոց կաթոլիկոսի։ / Ի՛ Վէլէաիկ։ / Ի վանս Մրոյն Ղազարու։ / յանուն Անտոնի Պօքօլի։ / Հրամանաւ մեծաւորաց։ /

Հիշատակարան չունի։

Սկսած 1789 թվականից Ս. Ղազարում Մխիթարյանները տպարան են հիմնում և իրենց գրքերը տպագրում են այնտեղ։ Սակայն ինչ-որ պարտականություններից կամ հարգանքից ելնելով դեպի իրենց նախկին տպագրիչ Անտոնի Բարդուղին, մի որոշ ժամանակ

գրքերի վրա պահպանում են «Յանուն Անտոնի Պօքօլի» դարձվածքը։

5. «ԱՅԲԲՆԱՐԱՆ»⁷ (Բնագիրը հայերեն և գերմաներեն)։ Տրիեստ, տպ. Մխիթարյան, 1788, 48 էջ։ Զարգերով։ Պատմության արխիվի գրադարան, № 297։

Տիտղոսաթերթ՝ ABC / Armenisch und Deutsch, / oder / Namenbüchlein / zum Gebrauche der armenischen / Jugend in / Siebenbürgen. worinnen auch die deutsche Auslegung der armenischen Buchstaben mit ihrer / achten Aussprache enthalten sind: für die Liebhaber dieser schönen / schrift. / Mit keisere.Königl Anergädigster Freyheit Triest, / gedruckt dye die P. P. Armenier, Mechiaristen. / 1788. /

Գիրքը հիշատակարան չունի։

Զարգանալանը (էջ 27) և Ղազիկյանը (հտ. Ա, էջ 134) իրենց մատենագիտությունների մեջ հիշատակում են Տրիեստում 1788 թվականին տպագրված «Հայնակ և Նեմեցնակ» այբբենարանի մասին, որը չի համապատասխանում մեր ձեռքի տակ եղած օրինակի հետ։ Ղազիկյանի նկարագրած այբբենարանը ունի 56 էջ, իսկ մերը 48 էջ է։ Այնուհետև Ղազիկյանը նշում է, որ իր տեսած օրինակի 22-րդ էջում կան «մանրագիր քանի սը խոսքեր Քրիստոնեականեն», իսկ մեր օրինակի մեջ Քրիստոնեականն սկսվում է 24-րդ էջից։

Այբբենարանից հետո սկսվում է Քրիստոնեականը, որը առանձին տիտղոսաթերթ և առանձին իշահամարներ ունի, ուստի մենք այն համարել ենք առանձին գիրք և նկարագրել ենք առանձին (տե՛ս հաջորդ. № 6 գիրքը)։

6. «ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ»։ (Բնագիրը հայերեն և գերմաներեն լեզուներով)։ Տրիեստ, տպ. Մխիթարյան, 1788, 48 էջ⁸։ Պատմության արխիվի գրադարան, № 297։

Տիտղոսաթերթ՝ Կարնաոտ / Քրիստոնեական / Վարդապետութիւն. / Հարցմունքներով և պատասխաններով / վանս պիզտի տղոց։ / Der / kleine katechismus / mit Fragen und Antworten / für die / kleinen Kinder / Mit kaiserl. Königl allerniedig-

⁶ Հայաստանում կամ Հայաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայ մտավորականները հաճախ իրենց գրադարանները նվիրում են Հանրային գրադարանի։ Կամ որևէ թանգարանի, որտեղ գրքերը պահվում են իրենց առունը կրող առանձին ֆոնդերում։

⁷ Այս խորագիրը բերում ենք գրքի երրորդ էջի գերմաներեն տիտղոսաթերթի թարգմանությունից, որովհետև մեր ձեռքի տակ եղած միակ օրինակի առաջին էջը ընկած է, որի վրա հավանաբար գրված է եղել հայերեն լեզվով տիտղոսաթերթը։

⁸ Էջերի թիվը ստույգ չէ, որովհետև գրքի վերջից թերթեր են թափված։

ster Freyheit. / Triest, / gedruckt bey die P. P. Armenier, Mechitaristen. / 1788. /

Գիրքը վերջից թերի է:

7. ՏՕՆԱՅՈՅՑ: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր դպրի (1699—1705). 288 զարդափակ էջ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ, պատկերներով և զարդերով: Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարան:

Տիտղոսաթերթը՝ Տօնացոյց. Տէրու/նական Տօ/նից: Նայել ամենայն սրբոց ըստ / պատշաճի ատուր: / Զոր եղեալ է և սան/մանալ սրբոյն Խանա/կայ հայրապետի ըստ / արարողութեանց / Հայկազենայց: / Ի Հայրապետութեան / Տեառն Նահապետի Սըր/բազան Կաթողիկոսի / Սըրբոյն էջմիածնի: / Ի տպարանի տրուալ / Աստվածատուրի: /

Հատված հիշատակարանից. «... Որ մըշտահեղ շնորհին իւրով և ետ զկարողութիւն ամենանուատի պաշտօնէիս, հասանել ի յաւարտ սրբոյ մատենիս, որ կոչի տօնացոյց այսինքն ցուցանող տօնի բնաւից սրբոց և ժամանակագրութեանց նոցին նաև համայնից տնօրէնութեանց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ի օրինակէ լուսաւոր հոգի Ոսկան վարդապետին մեսեղիքն ևս երգիքն ի միջոյ սորին զի խնդրողն դիւրաւ գտցեն: Արդ որ հանդիպիք սրբոյ մատենիս յիշեսցիք զաշխատաւորս սոցին զԹաթէրն և Յարութիւնն:

Գրքի տպագրութեան տարեթիւը չի հիշատակվում ո՛չ տիտղոսաթերթում և ո՛չ էլ հիշատակարանի մեջ: Տիտղոսաթերթում նշված է, որ գիրքը տպագրվել է Նահապետ կաթողիկոսի հայրապետութեան ընթացքում: Նահապետ եղեսպցին պաշտօնավարել է 1691—1705 թվականներին: Աստվածատուրի տպարանը իր աշխատանքները սկսել է 1699 թվականին: Ելնելով այս տվյալներից, գիրքը պետք է հրատարակված լինի 1699—1705 թվականների միջև ընկած ժամանակամիջոցում:

8. «ՀԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԷՍ, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ»: Կ. Պոլիս, տպ. Աստվածատուր դպրի, 1731: 376 զարդափակ էջ: Տիտղոսաթերթը խորանի մեջ, 10-րդ էջում պատկեր, զարդերով: Մատենադարան, № 329:

Տիտղոսաթերթը՝ Գիրք / Պատմութեան / Սրբոյ և մեծի Քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս, / և սրբոց Տեօրեականաց / Տեղեաց Տեառն մերոյ / Յիսուսի Քրիստոսի: / Հաւաքեալ վասն խախնաւորեան Տէրունական / Ուխտաւոր Մանեսեաց: Որք Հաւատով / Յուսով և Սիրով դիմեն առ սուրբ Քաղաքս / Երուսաղէմ ծովով և ցամաքով յաղագս հոգեւոր վաճառականութեան անգին Մարգարտին, այս է / շնորհացն զանձնոց ի սմա. և

ընդունելոյ / զգաւորին մեղաց ի ձեռն Խոստովանութեան / և Ողորմութեան: / Նորապէս շարադրեցաւ ի փառս Աստուծոյ և ամենայն / սրբոցն, և ի Պատիւ ազգիս Հայոց, յումննէ / Յովնանէն Հանալ վերածայնեալ գործակալ / ծառայէ սրբոյն Յակոբայ Սաղիմացոյ: / Ի հայրապետութեան սրբոյն էջմիածնի Տեառն Կարապետի / Սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: / Յեպիսկոպոսապետութեան Աստածայնոյս Երուսաղէմի Առն Աստուծոյ / Տեառն Գրիգորի Մեծի Բարունակետի և երիցս երանեալ Պատրիարքի Քրիստոսաւիստ սրբոյ / Աթոռոյս եղբօր Տեառն Վիենսիի ամենայն Հայոց: / Եւ ի Պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ / Մեծի մայրաքաղաքին Տեառն Յովնանէն / Երջանկագոյն և Աստուածաբան Վարդապետի, և սրբոյ / Երուսաղէմիս բազմաշխատ այցելոյ: / Յամի Տեառն 1727, և ի Թուոյս մերում: 1176: / Յունվարի Ա ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ:

Չնայած գրքի վրա գրված է այսմի Տեառն 1727, յունվարի Ա ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ, բայց գիրքը տպագրվել է Կոստանդնուպօլսում 1731 թվականին: Գրքի վրայի թվականը վերաբերում է ձեռագրին, իսկ գրքի տպագրութեան տարեթիւը նշված է հիշատակարանում, որտեղ կարդում ենք. «... աւարտեցաւ տպումն պատմութեան սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի ի տպարանի տրուալ Աստուածատուրոյ: Ի թուականիս ՌՃՁ: մարտի ԻԶ...»:

9. «ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐԲ ԵՒ ՏԱՂԱՐԱՆ»: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս դպրի, 1709, էջերը զարդափակ են: Մեր ձեռքի տակ ունեցած օրինակը միջից և վերջից թերի է, ընդհատվում է 254 էջում: Տիտղոսաթերթը արձանազարդ է: Պատկերներով և զարդերով: Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Ազատյանի ֆոնդ, № 8049):

Տիտղոսաթերթը՝ Գիրք / Դպրութեան: / Եւ տաղարան վայելու / և գեղեցիկ ի զանազանից: / բանաստեղծից շարագրեցեալ ի խախնաւոր հայոց / բարեյարգից և հշմարտասիրաց: / Ի հայրապետութեան Տեառն Աղեկ/սանդրի սրբազան Կաթողիկոսի. / Ի թվականիս Հայոց ՌՃՄԸ / փետրվարի Ե: / տպեցեալ ի Կոստանդնուպօլսիս. ձեռամբ Սարգսի: /

10. «ԺԱՄԱԳԻՐԲ»: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս դպրի, 1709?: 600 զարդափակ էջ: Պատկերներով և զարդերով: Գրականության և արվեստի թանգարան, № 10 041:

Գրքի տիտղոսաթերթը ընկած է, որի հետևանքով տպագրության տվյալները (տպագրության վայրը, թիվը և տպարանը) վերցրել ենք հիշատակարանից: Մական հիշատակարանում նշված 1709 թվականը կարող

է տպագրութեան ավարտման թվականը լինել, իսկ տպագրութիւնը կարող է սկսած լինել ավելի վաղ:

Մի հատված հիշատակարանից. «... Որ եւ կարողութիւն նուաստացելոյ անձինս հասուցանել 'ի կատար ժամակարգութեան գիրքս վաշխուշ 'ի պէտս եկեղեցեաց Հայաստանեաց. 'ի թվին Հայոց ՌՃՄԸ մարտի Բ և մայրաքաղաքիս Կոստանդինու պօլսոյ առաջնորդ տէր Սահակ արհի եպիսկոպոսն: Արդ որք հանդիպիք Աստուածայնոյ երգարանիս, յիշեցէք... զնուաստ Սարգիս տպագրողն և զորդեակն իմ զՄարտիրոսն և Գէորգն և զւշխատաւորս զործարանիս Պետրոսն...»:

Մատենագետների մոտ Սարգիս դպրի տպագրած ժամագրքերից և ոչ մեկը չի համապատասխանում մեր օրինակի տվյալներին: Զարբհանալանը իր ցուցակում նշում է 1703 թ. Սարգսի տպագրած մի ժամագրքի մասին, որը մեր կարծիքով 1704 թվականի ժամագիրքն է և սխալմամբ դրվել է 1703 թվականի տակ: Այդ է վկայում այն փաստը, որ իր մատենագիտութեան մեջ նշված 1704 թվականի ժամագիրքը չի արտացոլված գրքի սկզբին կցած ցուցակում, իսկ ցուցակի 1703 թվականի ժամագիրքն էլ չի արտացոլված իր մատենագիտութեան մեջ: Ուրեմն դրանք միևնույն գիրքն են:

Այնուհետև նույն թյուրիմացությունը կրկնվում է Գ. Լևոնյանը (էջ 139):

Ֆրանսիացի բանասեր Թեոդոր Մակլերը իր «Les livres imprimés arméniens de la bibliothèque de l'université d'Amsterdam» հոդվածում⁹ խոսում է 1709 թվականին Սարգիս դպրի տպագրած մի ժամագրքի մասին: Մակլերի նշած գրքի հիշատակարանի բացակայությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս որոշակի եզրակացություն գալու: Միակ փաստը, որ դրանք տարբեր գրքեր են, այն է, որ մեր գիրքը ունի 600 էջ, իսկ Մակլերի նշած գիրքը՝ 608 էջ:

11. «SOՆԱՅՈՅՑ»: Կ. Պոլիս, տպ. Սարգիս դպրի, 1720: 408 զարդափակ էջ: Տիտղոսաթերթի զարդափակ, պատկերներով և զարդերով: Հանրային գրադարան, № 4316, Պատմության թանգարան, № 308:

Տիտղոսաթերթը՝ Աստուած Բարեբար / Էն անբաւ Կա/ռոզութեամբ/րդ' և սխալի Դարդասի/րութեամբ/րդ գսկսեալ մա/տեաճս այս 'ի ետաւման / եգր 'ի փառս քն և 'ի վաշխումն մանկանց եկեղեցւոյ / յօգնութիւն աղաչեմ ժամա/հեալ հառ: Եւ աջ քն / մեծ եղիցի առ սորին ձեռ/նարկման գործի. որպէսզի ա/ջո-

ղութեամբ/րդ' և առաջնորդ/ութեամբ/րդ քն գաւարտու/մըն տեսեալ սորին բերկ/հեցայց և զարեացայց / հոգեւոր հորհուրեմ: /Եւ քեզ գոհութիւն անդա/դար և փառք յափտեալս:

Հատված հիշատակարանից. «... զայս մատենան սրբոցն հիշատակաց որ արքի տօնացոյց... առեղերցան իսկ. յամսոյն Երբայցեց և 'ի շաբաթի ԺԴ և 'ի Հոռայեցեց 'ի յունվարի ԻԹ և 'ի Հայոց 'ի քաղոցի Թ 'ի քաղաքն Լստամպոլ ընդ հովանեալ Սուրբ Աստուածածնի: ... յիշեցէք զծառայս ձեր զտրուպ Սարգիսս, որ բազում ջանիւ և հոգաբարձութեամբ սկսայ տրպել զգիրքս զայս. ծախեալ և առ սփռեալ արծաթս ինչ յարդեանց իմոց 'ի պէտս սորին. զի ոչ միայն 'ի սմանէ զպակասութիւնս ինչ մարմնաւորս լրացուցանելոյ աղագաւ և կենցաղականութեանս շահեկանութեան լրացուցանելոյ, այլ զի լրալ հաւաստեալ զսորին ուղղութիւն առաւել քան զայլ տօնացոյցսն այսու իսկ առաւել վասն որոյ 'ի սէր և 'ի փափագ յորդեալ 'ի պայծառութիւնս ազգիս մերոյ և յօգուտ ձեր և հոգույս իմոյ, կամեցայ 'ի զործածել զսա և յօրինել:

... Դարձեալ յիշեցէք և զհայրն իմ ըստ հոգւոյ զկողոնիացի տիրացու զՅակօբն, որ նա ևս աշխատանքս ոչ սակաւս կրեաց ուղղելով ըզսխալութիւնս սորին: Եւ ևս յիշեցէք և 'ի տպագրատանս իմոյ՝ զաշխատողոս ի գործս սորին և զյոզնական զմշակսրս նախ զտաօղոս սորին զեղբայրն իմ 'ի Քրիստոս զտիրացու Պետրոսն. և ապա զաշխատակիցսն նորին զՏեմէթն և զՍիմէօնն, որք մինչ յաւարտիլ սորին, բազում շարշարանս և նեղութիւնս կրեցին: ... յիշեցէք... զհարազատ որդեակն իմ զՄարտիրոսն, որ 'ի տրմոսեան և 'ի գիրքեր ջանս յոգնագոյնս եղեալ 'ի սրտի, և յոգեց հանելով միշտ, աշխատէր և տառապիր 'ի շարաբարդութիւնս 'ի սրտագրութիւնս և 'ի համարաբարդութիւնս ընթերցուածոց սորին...»:

Տիտղոսաթերթում գրքի անվան ու տպագրութեան մասին տեղեկություններ չկան: Տոտոսեան և տպագրութեան վարի մասին տեղեկություններ վերցրել ենք հիշատակարանից, իսկ տպագրության թվականի մասին տեղեկություններ է տվել տպագրիչը գրքի 13-րդ էջի փոքրիկ ոտանավորում.

«Ձնախնի վեհից թիվն առ ձայնեալ
Որք հաւատոյ սակս ջոկ կազմեալ,

Տասն արկ 'ի նա եռապատկեալ,
Եւ մի ընդ քառ յիսունն զուգեալ:
Յոռմէ ըստէպ գրտցես խոզեալ,
Ըզթրեական հայոց կոչեալ:
Ձի չէ թաքուն բանս ծածկեալ
Այլ յոյժ դիւրին է յօրինեալ»:

⁹ Revue des études arméniennes, Paris, 1926, tome VI, page 71, 146.

Ըստ պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանի¹⁰ Հովհաննես Իմաստասերի թվականն է 1984: 'Տասն արկ 'ի նա հոսպատկեալ» նշանակում է $10 \times 3 = 30$: «Եւ մի ընդ քառ յիսունն զուգեալ» նշանակում է $1 + 4 + 50 = 55$: Ահա այս թվերի գումարը տալիս է տպագրության թվականը, որ է՝ $1084 + 30 + 55 = 1169$, $1169 + 551 = 1720$:

12. 'ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔԻ»: Կ. Պոլիս, տպ. Մարտիրոս դպրի, 1757, 224 գծափակ էջ: Տիտղոսաթերթը պատկերազարդ: Մեկ պատկերով և զարդերով: Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Ազատյանի ֆոնդ, № 8221):

Տիտղոսաթերթը՝ Գիրգ / Պատմութեան / որ կոչի Պղնձէ քաղաք / Եւ բանք խրատա/կանք և օգտակարք / Խիկարայ իմաստեայ / Եւ այլ բանք պի/տանիք: / Տպեցեալ 'ի թուին / ՌԲՃԶ: / 'ի տպարանի Մարտիրոս / Դպրի:

224 էջի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գիրքս այս պատմութեանց տպեցաւ և յառաջ ածաւ արդեամբք և փափագմամբ արեւելցի Թումանի որդի Պետրոսի, և ագուլեցի Ստեփաննոսի որդի Թումանին: Որք ... հառն զսա տպել իսկ արդեամբքն՝ առ 'ի յիշատակ հոգոց և ծնողացն իւրեանց: Արդ որք ընթեռնոյք զսա յիշեսցիք զվերադրեալ զերկու բարեսէր անձին զՊետրոսն և զԹումանն միով Հայր մերիւ 'ի Տէր:

Նաև յիշեսցիք զաշխատաւոր գործարանիս մահտեսի Առաքելի որդի գտիրացու Պետրոսն զշարժողն և զցրուողն գրօցս բազում աշխատութեամբ: Այլև յիշեսցիք պաղընցի Տօնէրի որդի գտիրացու Յօհանն յիշողք յիշեալ լիջիք: Ամէն:

13. «ԺԱՄԱԳԻՐՔ»: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննես Աստվածատրյանի, 1761. 608 զարդափակ էջ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ: Պատկերներով և զարդերով: Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Ազատյանի ֆոնդ, № 8489):

Առաջին տիտղոսաթերթը՝ Ժամագիրք: / Կարգաւորութիւն / արարողութեան / և ժամերգութեան / ազգիս Հայկազեան: / Աւարեալ Սրբոց / Թարգմանչացն Հայոց: / Սահման իսկ հանրոց / որ չէ փոխելոց: / Այլ յաւերժ կալոց / մինչէ Տէր գալոց: /

Երկրորդ տիտղոսաթերթը՝ Ժամագիրք / Հայոց / Յորում Պարունակին Կարգաւորութիւն / Աղօթից Հասարակաց ըստ Սահմանադրութեան Հայաստանեայց Նիկոնեոյ: / Տպագրեցեալ 'ի հայրապետութեան / սրբոյ էջմիածնի Տեառն Յակօբայ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի: / Եւ 'ի Պատրիարքութեան

սուրբ աթոռոյն / Երուսաղէմի և Կոստանդնուպօլսոյ՝ / Տեառն Թէոդորոսի և Տեառն Յակօբայ / Աստուածաբան վարդապետաց. / 'ի թուին Հայոց ՌՄԺ: Յովնվարի Ժ / 'ի տպարանի Աստուածատուրի:

Գիրքը հիշատակարան չունի: Չնայած Աստվածատուրը մահացել է 1750 թվականին, սակայն նրա մահից հետո որդին՝ Հովհաննեսը երկար ժամանակ իր տպագրած գրքերի վրա գրում էր իր հոր Աստվածատուրի անունը: Այդ է պատճառը, որ երկրորդ տիտղոսաթերթի վրա մենք կարդում ենք՝ «'ի տպարանի Աստուածատուրի» բառերը:

14. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔԻ»: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննեսի և Պողոսի, 1792, 224 զարդափակ էջ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ, մեկ պատկերով և զարդերով: Հանրային գրադարան, № 3539, Մատենադարան, № 86:

Տիտղոսաթերթը՝ Գիրք / Պատմութեան: / որ կոչի Պղնձէ / քաղաք: / Եւ բանք խրատա/կանք / և օգտակարք՝ Խիկարայ իմաստեայ: / Եւ այլ բանք պիտանիք: / Տպագրեցեալ 'ի Հայրապետութեան գե/րագան Աթոռոյն Սրբոյ էջմիածնի Տեառն Դուկասու Սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: / Եւ 'ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմի / Տեառն Յովակիմայ Երջանկափայլ / վարդապետի: / Վեհափառ Հրամանաւ Մեծի / Արքայանիստ Մայրափառադափիս / Կոստանդնուպօլսոյ Սրբազան Արհի/եպիսկոպոսի Տեառն Զաքարիայ Ազգասէր Կարդացեալ / Աստուածաբան Պատրիարքի: / 'ի թուին Հայոց ՌՄՆԱ. Յունվ Ը / 'ի Տպարանի Յօհաննիսի և Պօղոսի:

Տպագրությունն ունի փոքրիկ հիշատակարան, որտեղ խնդրվում է հիշել տպագրչինքին: Դրքի տպագրությունը շատ նման է մեր նկարագրած 1757 թվականի Մարտիրոս դպրի «Պղնձէ քաղաք»-ի տպագրությանը: Նման են էջերի թիվը, գրքի ծավալների չափը, պատկերների թիվը և բովանդակությունը, նույնիսկ գլուխները սկսվում են միևնույն էջերից: Ելնելով այս նմանությունից կարելի է ասել, որ Հովհաննեսն ու Պողոսը գիրքը հրատարակել են Սարգիս դպրի օրինակից արտատպելով:

15. «ՍԱՂԱՊՈՍ»: Կ. Պոլիս, տպ. Հովհաննիսի և Պողոսի, 1796: 372 էջ: Պատկերներով և զարդերով: Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ. Ազատյանի ֆոնդ, № 8435):

Տիտղոսաթերթը՝ Սաղմոս / Դարի: / Տպագրեալ 'ի հայրապետութեան / Վերագան աթոռոյն սրբոյ էջմիածնի՝ Տեառն Դուկասու Սրբազան / Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: / Եւ 'ի Պատրիարքութեան Սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի՝ Տեառն Պետրոսի Երջանկա-

¹⁰ Պրոֆ. Ա. Գ. Արահամյան, «Հայ գիրքը և գրչության պատմությունը», Երևան, 1959, էջ 269:

վիայլ Վարդապետի: / Իսկ և վեհափառ հրամանա մե/ծի Արքայաճեստ մայրաֆաղափս / Կոստանդնուպոլսոյ Մրգազան Արհի/եպիսկոպոսի Տեառն Զաֆաիայ / Աստուածաւեր Կարգատրեալ Աստուածաբան / Պատրիարք: / յԱմի Տեառն 1796: / և Հայոց ՌՄԽե: Յուսիսի... / Ի Տպարանա Յօհաննիսի և Պօղոսի:

Հատված հիշատակարանից. «... Արդ՝ Ամինչ մատուցանէք սովա զպաշտօն օրհնագրանութեան առ բարձրեալն Աստուած, յիջեսցիք ՚ի մաքուր մաղթանս ձեր՝ զԱրեպեան Պօղոսս տպագրիչ՝ զպատրաստականս ձեր ծառայ՝ հանդերձ ծերունի հարբ իմով տիրացու Յօհաննիսի, և եղբարբ իմով տիրացու Յարութիւնի, և այլովք կենդանի և հանգուցեալ ազգականօր իմովք: Յիշեսցիք նաև զգմշական գործարանիս՝ զբալուցի տիրացու Զաքարն...»:

16. «ՍԱՂՄՈՍ»: Կ. Պոլիս, տպ. Պողոս Հովհաննիսյան, 1798?: 356 զարդափակ էջ: Պատկերներով և զարդերով: Հանրային գրադարան, № 3224, Մատենադարան, № 1327:

Տիտղոսաթերթը ընկած է: Հատված հիշատակարանից՝ «... Արդ՝ Ամինչ մատուցանէք սովա զպաշտօն օրհնագրանութեան առ բարձրեալն արտուած, յիջեսցիք ՚ի մաքուր մաղթանս զԱրեպեան տիրացու Յօհաննիսի որդի՝ զՊօղոսս տպագրիչ՝ զպատրաստականս ձեր ծառայ, և զեղբայրն իմ զգրաշար տիրացու Յարութիւն... Յիշեսցիք նաև զաշխատաւորսն տպման մատենիս զբալուցի տիրացու Զաքարիայն՝ զտիրացու Յօհաննիսին և զԳաբրիէլն...»:

Հանրային գրադարանի և Մատենադարանի այս երկու գրքերն էլ թերի են: Հիշատակարանում չի նշված գրքի տպագրութեան թվականը, սակայն ենթադրում ենք, որ գիրքը տպագրված կլինի 1798 թվականին, ելնելով 347 էջի «Խրատ սակս կառավարման պարզատօմարական աղիւսակիս» վերնագրով գլխի մեջ արված հայտարարութիւնից, ուր ասում է. «գոր օրինակ՝ թուական տարույս որ է ՌՄԽէ» (1247 + 551 = 1798):

17. «ԱՂՈԹԱԳԻՐՔ»: Կ. Պոլիս, տպ. Մատթոս դպրի, 1798: Պատկերներով և զարդերով: Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայի կենտրոնական գրադարան:

Տիտղոսաթերթը՝ Գիրք / աղօթից / Վասն ամենայն ցեղ / Պատահաբաց որք գան ՚ի վերայ / մարդոյն: / յՈրոց ազատեցէ զմեզ տէր / Սմէն: / Տպեալ Հրամանա տեառն / Զաֆաիայ ազգաւեր / և բարեկարգ Պատրիարքի: / ՚ի Կոստանդնուպոլսի: / Յամի տեառն 1798 / ՚ի Մատթէոս Դպրէ: /

Գիրքը ընդհատվում է 110 էջում «հա» հիշարդով: Ուրիշ օրինակ չունենալու պատճա-

ռով էջերի քանակը ճշտել հնարավոր չեղավ: 18. «ՅԱԿՈԲ ԹԱՂԵԱՆ ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ, ԵՐԻՐԱԶՈՒԹՈՒԹԻՒՆ»: Մադրաս, տպ. Հարություն Շմավոնյան Շիրազցու, 1792, 55 էջ: Մեկ պատկեր, զծագրեր և զարդեր:

Պրոֆ. Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական գրադարան:

Տիտղոսաթերթը՝ Գրքով երկրաչափական / Արաբեալ և շարադրեալ ՚ի Յակոբայ Յարութիւնեան / Թաղեանի Զուլայեցոյ: առ ՚ի պատիւ Գերյարգոյ / Մնողաց և Հրահանգչաց իւրոց: / ՚ի Վեհափառ Հայրապետութեան / Մրոյ Աթոռոյն էջմիածնի Տեառն / Ղուկասու Մրգազան կաթողի/կոսի ամենայն Հայոց: / ՚ի յառաջնորդութեան Տեառն Յակոբայ Արք/եպիսկոպոսի եւր Զուլայոյ: / Եւ ՚ի Թագաւորութեան Օգոստափայլ Տեառն / Երկրորդի Հերակլայ Արքայի ՚ի Թիփիզ, / և սրբագրեալ ի Տէր Սամուէլէ, Տէր Փի/լիպպոսեան Ղայրմազեանց, հրահանգչէն իւրմէ. / Տպագրեալ արդեամբք և ծախիւք եւրիւն Յակոբայ Թաղեանի: / Յամի Տեառն: 1792: / Եւ ՚ի Թուփն Հայոց. 1241: / ՚ի Մադրաս: / ՚ի տպարանի Տէր Յարութիւն Շմաւոնեան / Շիրազցոյ: /

Հիշատակարան չունի: Գրքի սկզբում գրված է հեղինակի առաջաբանը ուղղված իր հորը՝ Ամիրա Հարություն Հակոբյան Թաղյսնին, որտեղ նշում է իր գրքի բարձր նպատակը, այն է՝ «ուսումնասիր և բարեմիտ մանկանց իմաստութիւն սովորեցնել»: Այնուհետև հովանավորութիւն է խնդրում հորից, գիրքը տպագրելու համար. «ընկալ զսակսւսումնանեայ յօգուածս բանից առ ՚ի հաճութիւն քո, իրր հասկ մի ցորենոյ յագարակէդ... ՚ի յօգուտ ազգին Արամեանց...»:

Գիրքն ունի նաև ներածութիւն, որտեղ տրված են ուսումնասիրութեան սահմանները. «... որ ուսուցանէ զչափին երկարութեան և բարձրութեան, օժանդակութեամբ եռակեանց...»: Գրքին կցված է նաև երկրաչափական տերմինների համառոտ բացարան:

19. «ՅՐԱՆԶԵՍՔՈ ՖԷՆԷԼՈՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԷԼԱՄԱՔԻ ՈՐԴԻՈՅ ՅՈՒԼԻՍԻ»: Հտ. Ա.—Բ, Թարգմ. Մարգար Երևանցի: Նոր-Նախիջևն, տպ. Ս. Խաչ վանքի, 1794—1795: 264 + 259 (= 523) էջ: Մեկ պատկերով և բազմաթիւ զարդերով: Հանրային գրադարան, № № 335, 1293, Մատենադարան, № № 160, 627, 1297: Գրականութեան և արվեստի թանգարան (Թ. Աղատյանի ֆոնդ, № 8306, Պատմութեան թանգարան, № 622):

Տիտղոսաթերթ Ա հատորի՝ Պատմութիւն Թէլամափի / որդւոյ Յուլիսի: / Արաբեալ ՚ի մեծէ Ֆրանչէսօ Ֆէնէլօնէ՝ Արհի Եպիսկոպոսէ Սա/լինեափի. որ էր դաստիարակ Վսեմափառ Թագազնոյն Ֆրբրան/սայոյ, որ և

երկայնաբազուկ Արդուրեանց՝ Իշխանագ-
նայ Տեառն Յովսեփայ Պապագոյնց Սրբա-
գան / Արք եպիսկոպոսի, Հիմնադրի Էոր Նա-
խիջեանու և Գրիգորուայ Քաղաքացն: / Հա-
տուր երկրորդ: / Արդեամբ և ծախիւք Բարե-
պաշտօն և Մեծահաւատ՝ Զուղայնցի Պայծառ:
/ Իշխան Աղայ Յօհաննէանին Գերաբեան, բնա-
կելոյն ՚ի Հեղիկս. ՚ի Սուրաբ: / Յամի Տեառն
1795. ՚ի մարտի 1: Իսկ ՚ի Թուին հայոց
ՌՄԽԴ: / ՚ի տպարանի Նարին Բարձր սրբազ-
նութեան, որ Արքիեանման պայծառացեալն է
/ գուարքառատ և արդիւնատու տրովք ՚ի
Հեղիկս ՚ի գանազան քաղաքս բնակեալ / Բա-
րեաէր մեծագնէից Հասարակութեանն: / Ընդ
հովանեաւ Երկնանագէտ Սուրբ Խաչ Վանիցն
որ ՚ի Նորն / Նախիջեան:

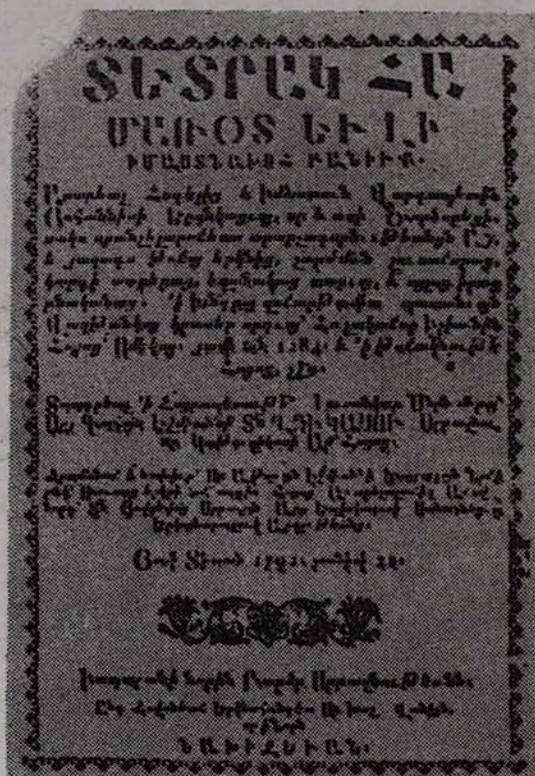
Յրանչեաքո Յեննելոնի այս գիրքը Նոր-Նա-
խիջեանի Ս. Խաչ վանքի տպարանում տպա-
գրվել է 2 անգամ՝ 1793-ին և 1794—95-ին:
Այս երկու հրատարակութիւնները իրարից
գրեթէ ոչնչով չեն տարբերվում: Ինչպես
1793 թվականի հրատարակութիւնը, այնպես
էլ այս հրատարակութիւնը տպագրվել է
նույն երկու մարդկանց ծախսով: Այս հրա-
տարակութիւնն ժամանակ ևս 800 օրինակը
տպագրվել է Օհանջան Գերաբեանի ծախսով,
իսկ 500 օրինակը՝ Հոհաննէս Եղիազարյան
Պոլկովնիկի ծախսով: Սրանց երկուսի հիշա-
տակարանները նույնպես նույնն են, միայն
տարբեր է վերջին հատվածը: 800 օրինակի
վերջում հիշատակվում է Օհանջան Գերաբեա-
նի անունը, իսկ մնացած 500 օրինակի հի-
շատակարանի վերջում՝ խոսվում է Հովհան-
նէս Պոլկովնիկի մասին, որը տպագրութիւն
ծախսը հոգացել է «ի յիշատակ կանխաթա-
ռամ միակ որդւոյն իւրոյ աղայ Յարու-
թիւնի»:

Հանրային գրադարանի օրինակներից
№ 1293-ը Հովհաննէս Պոլկովնիկի ծախսով է
տպագրված, իսկ մյուսները՝ Գերաբեանի:
Հետաքրքիր է, որ առաջին հրատարա-
կութիւնն մասին մատենագիտական աղբյուրում չի
նշված:

20 «ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, ՎԻՊԱՍԱ-
ՆՈՒԹԻՒՆ ԶԵՐԿՆԱՅԻՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ՇԱՐԺՄԱ-
ՆԷ»: Նոր-Նախիջեան, տպ. Ս. Խաչ վանքի,
1792, հունիսի 22: Ժ+73 (=83) զարդափակ
էջ: Ա տիտղոսաթերթը խորանի մեջ, Բ տիտ-
ղոսաթերթը՝ զարդափակ: Մեկ պատկե-
րով և զարդերով: Հանրային գրադարան,
№ 267, 1347: Գիրքն ունի երկու տիտղոսա-
թերթ:

Առաջին տիտղոսաթերթ՝ Վիպա/սանութիւն
/ գերկրային / մարմնոց շարժմանէ, զու-
սա/տուացն՝ որ ՚ի / նմա, և զհաս/տատութեմէ

Հովհաննես Երզնկացու

«Վիպասանութիւնս զերկնային մարմնոց ջարժմանէ» գրքի
երկրորդ տխողոսաթերթը:

միածնի Տեառն Ղուկասու սրբազնա/սուրբ
Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: / Հրամանաւ
և ծախիւք՝ Սուրբ Աթոռոյն էջմիածնի Մայրա-
գոյն նուի/րակ՝ Ռուսաց երկրի ամենայն ազ-
գիս Հայոց Առաքելաշարից Առաջ/նորդ՝ Տեառն
Յովսէփայ Սրբազան Արք եպիսկոպոսի Սա-
նահնեցոյ / Երկայնարագոյկ Արդուքեանց:
/ Յամի Տեառն 1792 յունիսի 22: / Ի տպարա-
նի Նորին Բարձր Սրբազնութեանն: / Ընդ
Հովանեաւ Երկնահանգէա Սուրբ Խաչ Վա-
նիցն, / ու ի Նորն / Նախիջևան: /

1792 թվականին այս գիրքը Ս. Խաչ վանքի
տպարանում տպագրվել է 2 անգամ՝ հունիսի
22-ին և դեկտեմբերի 17-ին: Մեր նկարա-
գրած այս առաջին հրատարակությունը հի-
շատակարան չունի, իսկ երկրորդը ունի: Մա-
տենագետները տեսել և նկարագրել են միայն
դեկտեմբերի 17-ի հրատարակությունը: Իսկ
հունիսի 22-ի հրատարակության մասին ոչ
մի մատենագիտության մեջ չի հիշատակ-
ված:

21. ՍԱՂՄՈՍ: Էջմիածին, տպ. Ս. Գրիգոր
Լուսավորիչ, 1787: 418 զարդափակ էջ: Տիտ-
ղոսաթերթը խորանի մեջ: Պատկերներով և

զարդերով: Պատմության թանգարան, № 464:
Տիտղոսաթերթ՝ Սաղմոս / Դարբի: Որ և
կոչի / Սաղմոսարան / Տպագրեցեալ ի Մեծի
/ Աթոռոյ Սրբոյ էջմիածնի, հրամանաւ
Տեառն Ղուկասու Սրբազան Կաթողիկոսի ա-
մենայն Հայոց / Ի բոլոր մեռում ՌՄԼԶ / Ի
տպարանի Սուրբ Լուսավորչին: /

Հիշատակարանից իմանում ենք, որ տպա-
րանը հիմնել է Սիմեոն Երևանցին, գրքի
տպագրության հրամանը տվել է Ղուկաս
Կարնեցին, իսկ Թադեոս վարդապետը սրբա-
գրել է այն:

Գրքում տպագրված են նաև Ներսես Շնոր-
հալու աղոթքը՝ «Հաւատով խոստովանիմ»
աղոթքը (էջ 395—402) և տոմարական աղ-
յուսակներ (էջ 403—415):

ՀԱՅԱՍՏԱՌԻ ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԳՐՔԵՐ

22. «ԹԱՀՄԱՍ ԳՈՒԼՈՒ ԽԱՆԸՆ ԹԷՎԱՐԻ-
ՔԻ»: (Թահմազ Ղուկի խանի պատմությունը):
Վենետիկ, 1800, 96 էջ, զարդերով:

Գրականության և արվեստի թանգարան
(Թ. Աղաաթյանի ֆոնդ, № 8560):

1787 թվականին էջմիածնում տպագրված

«Սաղմոսարան»-ի տիտղոսաթերթը:

Տիտղոսաթերթը՝ Թահմազ Դուլու / խաներն
/ քելվարիի եագրվորը Ըստամպոլու Թամ-
պուտի / Արուքինտէն Օսմանը ելչիսիւն
/ եօլնուպուլունտա Անէմիս/տան քարափա-
րընա / Պիր ալիմ Քիմսէնին զանաք վէ հարնը
/ իլէ պասմա օլունտու: / վէնէտիկ / Շէհրին-
տէ. / սէնէ 1800: /

Հիշատակարան շունի:

23. «ՃէշէննէՄ Իիջէրինէ Իիջ ԶԱՐՈՉ-
ԼԱՐ» (Դժոխքի մասին երեք քարոզ): Թարգմ.
Անտոն Մուրատյան: Տրիեստ, տպ. Մխիթար-
յան, 1784: 258 զարդափակ էջ: Տիտղոսա-
թերթը զարդափակ: Զարդերով և մեկ
պատկերով: Հանրային գրադարանի հա-
յատառ թուրքերեն գրականության բաժնում
№ 134:

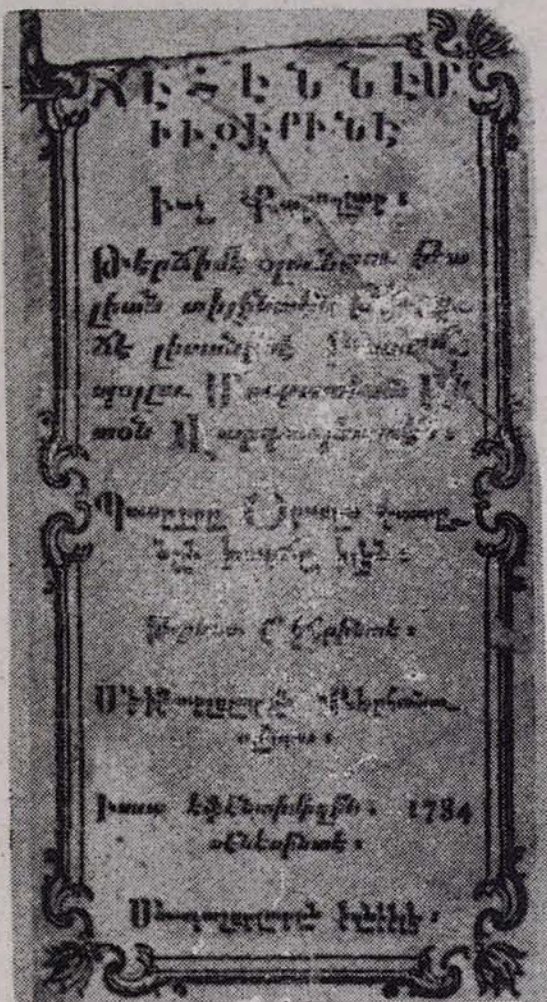
Տիտղոսաթերթը՝ ձէնէնէմ / Իւզերինէ / Իւշ
Քարոզար: / Թէրնիմէ օլունտու Թա/լիան
տիլինտէն Թիւրք/նէ լիսանինէ Ըստամ/պօլլու
Մուրատեան Ան/տօն վարդապետէն: / Պս-
սրլտը Օրսօլա գատը/նըն խարնը իլէն:
/ Թրեստ Շէհրինտէ: / Մխիթարլարըն Քէ-
հանա/սընտա: / Իսսա էֆէնտիմիզին, 1784
/ սէնէսինտէ: / Մուպաշըրլարըն իզնիլիէ: /

Հիշատակարան շունի:

24. Էնգիհիհիլիի ՍՈՒՐԲ ԹԷՈՂԻՏՈՆ ՆԱ-
ՀԱՏԱԿԸՆ, ՎԷ ԵՏԻ ԿՈՒՍԱՆՔԼԱՐԸՆ ՊԱՏ-
ՄՈՒԹԻՒՆՈՒ: «Անկյուրացի Ս. Թեոդիտոն
նահատակի և յոթ կույսերի պատմությունը»:
1791: 159 էջ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ:
Գրականության և արվեստի թանգարան (Թ.
Ազատյանի ֆոնդ, № 8568):

Տիտղոսաթերթը՝ էնկիւրիալի / Սուրբ
/ Թէոդիտոն / Նահատակըն, / Վէ / Ետի
/ Կուսանգլա/րըն Պատմու/քիւնու: / 1791 /

Հիշատակարան շունի, ուստի հնարավոր
չեղավ պարզել տպարանը և տպագրության
վայրը:

1787 թվականին Տրիեստում տպագրված «Ճէնէննէմ
իւզերինէ իւշ քարոզար» գրքի տիտղոսաթերթը:

ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՑ

Մեծանուն գիտնականի հիշատակին.—Հայաստանի գիտական հասարակությունը խորին երախտագիտությամբ նշեց լեզվաբան-գիտնական Հրաչյա Աճառյանի մահվան 10-ամյակը:

Երևանի պետական համալսարանում կայացավ գիտական նստաշրջան նվիրված մեծ գիտնականի հիշատակին: Աճառյանի կյանքի և գիտական գործունեության մասին ընդարձակ զեկուցում կարդաց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Էդուարդ Աղալանը: Լեզվագիտության հարցերին նվիրված հետաքրքրական զեկուցում կարդաց Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի անդամ, ակադեմիկ լեզվաբան ակադեմիկոս Ա. Չիկրովան: Զեկուցումներով հանդես եկան նաև Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամներ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Գ. Սևակը, պրոֆ. Հ. Զահուկյանը և դոցենտ Հ. Բարսեղյանը:

Հ. Աճառյանի մասին հուշեր պատմեցին ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանը, ակադեմիայի թղթակից անդամ Մ. Հասրաթյանը և ուրիշներ:

Սայաթ-Նովայի հիշատակին.—Մեծատաղանդ գուսանի ծննդյան 250-ամյակի կապակցությամբ Հայաստանի նկարիչների միությունը հայտարարել է Սայաթ-Նովայի նկարի վերարտադրման մրցանակաբաշխություն, որին մասնակցելու են նկարիչներ և քանդակագործներ:

Երևանի կերպարվեստի-կոմբինատը մեծ քանակությամբ բաց է թողել արծաթափայլ կրծքանշաններ Սայաթ-Նովայի պատկերով: Կրծքանշանի հեղինակն է նկարիչ Սուրեն Ստեփանյանը:

Սայաթ-Նովայի անվան գուսանական երգի վաստակավոր անսամբլը մեծ հոգեւյթանի առթիվ պատրաստում է համերգային հատուկ ծրագիր, որը կոչվելու է «Պատմվածք երգերով»: Համերգը կունենա ներածական և երաժշտական մասեր, որոնք միասնաբար կտան Սայաթ-Նովայի կյանքի և ստեղծագործության պատկերը: Համերգային մասում կկատարվեն գուսանի 24 երգերը, որոնց մի մասը առաջին անգամ: Գուսանական անսամբլը այդ ծրագրով հանդես կգա Երևանում, Թբիլիսիում, Բաքվում և Մոսկվայում:

Մեկ ամիս է ընդամենը ինչ Երևանում բացվել է մի նոր փողոց, որը սկիզբ է առնում Հայֆիլհարմոնիայի համերգային մեծ դահլիճի առաջից և վերջանում Ռադիոյի տան մոտ: Ներկայիս փողոցը կառուցվում և բարեկարգվում է: Այն կլինի քաղաքի լավագույն պողոտաներից մեկը և կկոչվի Սայաթ-Նովայի անվամբ:

Մուղղոկի հիմնադրման 200-ամյակը.—Մայիսի 18-ին մեծ հանդիսությամբ նշվեց Հյուսիսային Օսեթիայի հայաշատ քաղաքներից մեկի՝ Մուղղոկի հիմնադրման 200-ամյակը:

Մուղղոկի հիմնադրման օրերից, հայերը բնակություն են հաստատել այնտեղ և մասնակցել քաղաքի բարգավաճմանը շինարարական, տնտեսական և մշակութային տեսակետներից:

Մուղղոկ քաղաքի անունը կապվում է հայ մեծանուն բանաստեղծ-երգիչ Սայաթ-Նովայի անվան հետ: 1795 թվականին, երբ պարսից շահ Մահմեդ-խանի զորքերը մոտենում էին Թբիլիսիին, Սայաթ-Նովան իր զավակներին ուղարկում է Մուղղոկ՝ փրկելու համար նրանց կյանքը: Սայաթ-Նովայի զավակներն ու թոռները երկար տարիներ ապրելով Մուղղոկում, ամենայն հոգատարությամբ պահպանում են մեծանուն բանաստեղծ-երգիչ «դաֆթարը» և մեր օրերին այն հանձնում են հայրենի կառավարության:

Մուղղոկի հիմնադրման 200-ամյա հոբելյանական հանդիսություններին մասնակցելու համար, Երևանից հրավիրվել էր գիտության վաստակավոր գործիչ, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գրիգոր Մեղնիկյանը, որը ծնված լինելով Մուղղոկում, այնտեղ է անցկացրել իր մանկությունը և պատանեկության տարիները:

Հայրենասեր և բազմավաստակ պրոֆեսորը մեծ խանդավառությամբ ընդունվում է իր համաքաղաքացիների կողմից և պաշտոնական հանդիպումներ ունենում քաղաքի կրթական և մշակութային պետական պաշտպան հաստատություններում և պարգևատրվում է Մուղղոկի հոբելյանական պատվոգրով:

Մուղղոկի ղեկավարությունը, ընդառաջելով պրոֆեսորի առաջարկին, հոբելյանական տոնակատարության ծրագրի

մեջ մտնում է Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյա հո-
ւնվանի նշումը:

Մայիսի 19-ին Մուղղոկի մշակութային տան դահլիճում,
առաջավագ հասարակության ներկայությամբ, խանդավա-
զ ըմբռնությունով նշվում է Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամ-
յակը: Բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործությունների
ամսասին պեկուցումով հանդես է գալիս պրոֆ. Մեղնիկյանը
և արտասանում նրա տաղերից ռուսերեն և հայերեն լե-
զուովներով:

Մուղղոկի մամուլը ջերմորեն արձագանքում է Սայաթ-
Նովային նվիրված հանդիսությանը: «Լենինսկայա Պրա-
վդա» թերթում հրատարակվում է պրոֆ. Մեղնիկյանի
«Գավթար վեիքրովո Բեցա» հոդվածը, իսկ «Սոցիալիս-
տիչսկի Օսեթիա»-ում նկարագրվում են հորեյանական
հանդիսության մանրամասնությունները:

Տիգրան Պետրոսյանը շախմատի համաշխարհային չեմ-
պիոն.— Մայիսի 22-ին Մոսկվայում ավարտվեց Միխայիլ
Բոտվիննիկ—Տիգրան Պետրոսյան մրցությունը՝ շախմատի
թզուկ համաշխարհային չեմպիոնի կոչման համար: Մրցու-
թյունը տևեց երկու ամիս:

Մայիսի 23-ին Մոսկվայում տեղի ունեցավ մրցախա-
ղութի հանդիսավոր փակումը և շախմատային 9-րդ «ար-
քա»-ի մեծարումը: Տիգրան Պետրոսյանին հանձնվեց
հաղթանակի ոսկյա մեդալը և ուսերին դրվեց պատվո-
դափնեպսակը: Հանդիսության ժամանակ բավաթիվ
պաշտոնական անձինք ջերմապես շնորհավորեցին շախ-
մատի նոր «արքա»-ին:

Հունիսի սկզբներին Պետրոսյանը եղավ Հայաստա-
նում, իր սիրելի ժողովրդի ծոցում, որը նրան շրջապատեց
գուրգուրանքով և սիրով:

Տիգրան Վարդանի Պետրոսյանը ծնվել է 1929 թվա-
կանի հունիսի 17-ին Թբիլիսիում, հասարակ բանվորի
ընտանիքում: Մանուկ հասակից կորցրել է մորը, իսկ
15 տարեկանին նաև հորը: Սովորել է Թբիլիսիի հայ-
կական դպրոցներում, ապա ավարտել է Երևանի հեռակա
մանկավարժական ինստիտուտը: Ներկայիս նույն ինստի-
տուտի ասպիրանտ է փիլիսոփայության գծով: Ամուսնա-
ցած է, ունի երկու մանչ զավակ: Եախմատ է սկսել
խաղալ 12 տարեկանից: 1946 թվականին նվաճել է ա-
խոյանի կոչումը: Այնուհետև տեղափոխվել է Մոսկվա:
Մասնակցել է շախմատային բազմաթիվ միջազգային
մրցումների, միշտ էլ շահելով առաջնակարգ տեղեր:
1962 թվականին Պետրոսյանը նվաճեց Սովետական
Միության չեմպիոնի կոչումը:

Վահրամ Ապալանի 60-ամյակը.— Վերջերս Հայաստա-
նի գրական հասարակայնությունը և մամուլը ջերմորեն
նշեցին գրող Վահրամ Ապալանի (Գաբուկյան) ծննդյան
60-ամյակը:

Վ. Ապալանը սովետահայ գրողների ավագ սերնդի
ներկայացուցիչներից է: Գրական ասպարեզ է մտել
1920-ական թվականներին: Ծնվել է Վանում: Մեծ եղե-
նի ժամանակ ընտանիքով գաղթել ու հաստատվել է
Երևանում: Աշխատել է տպարաններում՝ իբրև գրաշար
և միաժամանակ զբաղվել գրականությամբ: Ապալանը սո-
վետահայ գրողների առաջին կազմակերպության հիմնա-
դիրներից մեկն է եղել և երկար տարիներ՝ Հայաստանի
գրողների միության քարտուղար:

Ապալանը հեղինակն է շուրջ 30 գրքերի:

Այժմ էլ, թեև հիվանդ, անխնջ գրողը չի կորցրել իր
վաղեմի խանդն ու կորովը և նույն ոգևորությամբ շա-
րունակում է իր գրական աշխատանքը:

Արվեստագետների մեծարում.— Վերջերս Հայաստանի
Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրերով մի
շարք նկարիչների շնորհվեցին պատվավոր կոչումներ՝
կերպարվեստի վարձագման բնագավառում նրանց մա-
տուցած ծառայությունների համար:

Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ կոչում է շնորհված
Էդուարդ Իսաբեկյանին և Հովհաննես Զարդարյանին:
Արվեստի վաստակավոր գործիչի կոչման արժանացան
երիտասարդ տաղանդավոր նկարիչ Գրիգոր Խանջյանը և
քանդակագործ Ղուկաս Չուբարյանը: Վաստակավոր
նկարիչի կոչում է շնորհվել Վաղինակ Ասլանյանին, Մա-
նուկ Հովսեփյանին և Թորգոմ Չորեքչյանին:

Ջանդակագործ Հ. Գյուրջյանի նոր գործերի ստացու-
մը.— Մի քանի տարի առաջ Հայաստանի պետական
պատկերասրահը Փարիզից ստացավ անվանի քանդակա-
գործ Հակոբ Գյուրջյանի գործերի մի մեծ հավաքածու:
Այդ հավաքածուի շնորհիվ հնարավոր դարձավ Երևանում
կազմակերպել նշանավոր արվեստագետի ստեղծագործու-
թյունների ճոխ ցուցահանդես:

Վերջերս, դարձյալ Փարիզից, ստացվեց Հ. Գյուրջյանի
42 քանդակների մի նոր հավաքածու: Այս հավաքածուն
պատկերասրահին է նվիրել Հ. Առաքելյանը: Հավաքու-
ծուի մեջ կան դիմաքանդակներ, էսյուդներ և այլ աշ-
խատանքներ՝ կատարված բրոնզի, քարի, գիպսի և
թրծակավի վրա:

Ներկայումս Երևանի պետական պատկերասրահում հա-
վաքված են և գուրգուրանքով պահպանվում են Հ. Գյուր-
ջյանի շուրջ 500 գործերը:

Համամիութենական խորհրդակցություն.— Մայիսի
12-ից մինչև 22-ը Երևանում տեղի ունեցավ գիտատեխ-
նիկական խորհրդակցություն՝ նվիրված ջրաերկրաբանա-
կան և ճարտարագիտական երկրաբանության խնդիրնե-
րին: Խորհրդակցությունը մասնակցում էին բոլոր
հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Խորհրդակ-
ցությունը, որի ընթացքում լավեցին շուրջ 250 պեկուցում-
ներ և հաղորդումներ, հանրագումարի բերեց ջրաերկրա-
բանության և ճարտարագիտական երկրաբանության
բնագավառում տարվող գիտահետազոտական և արտա-
դրական աշխատանքների արդյունքները և մշակեց հիշյալ
աշխատանքների հետագա ուղղության ծրագիրը առաջիկա
20 տարվա համար:

Խորհրդակցությունը նշեց, որ բոլոր հանրապետու-
թյուններում խոշոր աշխատանքներ են կատարվում ստոր-
երկրյա ջրերի նոր աղբյուրներ հայտնաբերելու և այդ
ջրերը ժողովրդական տնտեսության կարիքներին ի սպա
դնելու ուղղությամբ, հատկապես այն հանրապետություն-
ներում (Հայաստան, Ղազախստան, Թուրքմենստան,
Կիրգիզիա), որտեղ վերջյալ ջրային պաշարները խիստ
սահմանափակ են: Մեծ աշխատանքներ են կատարված
հանքային ջրերի պաշարների ուսումնասիրության գոր-
ծում: Կազմված են ջրաերկրաբանական և ստորերկրյա
հանքային ջրերի քարտեզները:

Գիտնականները մշակեցին մի ամբողջ շարք միջոցա-
ռումներ ջրաերկրաբանական հետազա աշխատանքները
կատարելագործելու, մեքենայացնելու և գիտական ավելի
հաստատուն հիմքերի վրա դնելու համար:

Բժշկագիտական ընկերություն.— Վերջերս Երևանում,
Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նիստերի
դահլիճում տեղի ունեցավ տարբեր մասնագիտության
բժիշկների հանրապետական կոնֆերանս: Կոնֆերանսը
նվիրված էր սրտանոթային հիվանդությանը բժիշկների
(կարդիոլոգների) հանրապետական ընկերություն ստեղ-
ծելու համար:

Կոնֆերանսում լսվեցին հինգ մասնագետ բժիշկների
պեկուցումները սրտանոթային տարբեր հիվանդություն-
ների ախտորոշման և բուժման եղանակների վերաբերյալ:
Այնուհետև ընտրվեց բժշկական այդ նորաստեղծ ընկերու-
թյան վարչությունը:

Նոր աստղադիտարան.— Արագածի լանջին կառուց-
վում է նոր աստղադիտարան, որը պատկանելու է
Լենինգրադի պետական համալսարանին: Լենինգրադի
գիտնականները այս նոր աստղադիտարանում կկատարեն
դիտումներ և կպահպանեն գիտական ուսումնասիրություննե-
րով:

Կայանը կունենա երկու դիտաշտարակներ, որոնցից
մեկն արդեն կառուցված է, իսկ մյուսը պատրաստ կլինի
մինչև ընթացիկ տարվա վերջը:

Գոնավոր մետաղագործության նոր գործարան.— Վեռ-
ջերս գործարկվեց Ագարակի պղնձա-մոլիբդենային գոր-
ծարանը Մեղրու շրջանում: Զաջարանի և Դաստակերտի
գործարաններից հետո, սա երրորդ խոշոր ձեռնարկու-
թյունն է, որ կառուցված է Զանգեզուրում, օգտագործելու
համար տեղի պղնձի և մոլիբդենի հարուստ հանքերը:

Գործարանը, լվացման միջոցով, վերամշակելու է հա-
քաքարը, որից հետո ստացվում է պղնձա-մոլիբդենի
խտացված հումք, մետաղի բարձր պարունակությամբ:
Այնուհետև այդ խտացված հումքը փոխադրվում է Ալա-
վերդու պղնձածուլական գործարանը, վերջնական մշակ-
ման ու պատրաստի արտադրանք ստանալու համար:

Երբեմնի ամայի, ջրից զուրկ, անմարդաբնակ տարա-
ծության վրա կառուցված է արդիական խոշոր մի գոգ-
ծարան, իր հարակից շենքերով, բանվորական գոդորնի
ավանով: Անցկացված է 35 կիլոմետր ջրմուղ, կառուց-
ված է հանքաքար փոխադրող ճոպանուղի: Եինարարները
կատարել են ավելի քան մեկ միլիոն խորանարդ մետր
հողային, շուրջ վաթսուս հազար խորանարդ մետր եր-
կաթբետոնային և մոտ երեսունհինգ հազար խորանարդ
մետր քարային աշխատանքներ: Կառուցված է մոտ մեկ
կիլոմետր երկարությամբ տունել:

Թատերական ինստիտուտը.— Գրեթե 20 տարի է ինչ
Երևանում գործում է թատերական-գեղարվեստական ինս-
տիտուտը: Անցած ժամանակաշրջանում ինստիտուտը
տվել է ավելի քան 200 դերասաններ և դերասանուհիներ:
Նրանցից 35 հոգի ընդունվել են Սունդուկյանի անվան
թատրոնում: Մյուսներն աշխատանքի են անցել Հայաս-
տանի շրջանային թատրոններում, ինչպես նաև Թբիլիսիի
և Ստեփանակերտի հայկական թատրոններում:

Անցած տարիների ընթացքում այստեղ թատերական
կրթություն են ստացել Դաղստանի Ինքնավար Հանրա-
պետության պետական թատրոնի մի խումբ դերասաններ
և դերասանուհիներ:

Ինստիտուտում սովորում են նաև մի քանի հայ ուսա-
նողներ արտասահմանյան երկրներից:

Երևանի օպերային թատրոնի նոր բեմադրությունը.—
Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետա-
կան թատրոնը բեմադրեց հայտնի կոմպոզիտոր Ի. Ստրա-
վինսկու «Էդիպ արքա» օպերան (ըստ Սոֆոկլեսի): Հե-
տաքերական է նշել, որ այս օպերան Սովետական Միու-
թյան մեջ առաջին անգամ Երևանի թատրոնն է, որ
բեմադրում է: Բեմադրությունն ամբողջովին կատարված
է թատրոնի սեփական ուժերով: Ներկայացման ռեժիսյորն
է արվեստի վաստակավոր գործիչ Հ. Ղափլանյանը, իսկ
դիրիժյորը՝ Ա. Զաթանյանը: Էդիպ արքայի դերը կատա-
րում է վաստակավոր արտիստ Ս. Դանիելյանը:

№ 189

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՄՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Պարսկերեն)

Թերթեր՝ 22:— Պրակներ՝ 6, յուրաքանչյուրը 4 թերթից, բացառությամբ 5 և 2 պրակներից, որոնք 2-ական թերթ են, իսկ 9 պրակը 6 թերթ:— Մեծուրյունը՝ $20,5 \times 15 \times 0,2$ սմ.:— Նյութը՝ հասարակ սպիտակ թուղթ:— Կազմը՝ շունի:— Պաճապանակներ՝ վերջից մեկ թերթ թուղթ:— Վիճակը՝ պրակները խառնվել են և իրարից բաժանված:— Գրությունը՝ միասյուն:— Տաղերը՝ փոփոխական, 8—9 տող:— Գծումները՝ առանց ճնշման:— Գիրը՝ պարզ ձևագիր:— Զարդագրություն՝ չկա:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ժ. դար:— Վայրը՝ անհայտ:— Մանրություն՝ սույն պարսկերեն ձևագիրը հանված է Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պարսկաստանի ժ. և ժ. դարերի պատմական դեպքերի նկարագրություն և ցեղապետների գործունեության մասին համառոտ տեղեկություններ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Թ. 18ր.— Թարգմանել (գրված է հայերեն):
Թ. 21ա.— (Պարսկերեն լեզվով մի կնիք):

№ 190

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐՍԻՅ ՊԱՄՄՈՒԹՅԱՆ

(Պարսկերեն)

Թերթեր՝ 34:— Պրակներ՝ 4, Ա՝ 8 թերթ, Բ՝ 2, Գ՝ 6, իսկ Դ՝ 18 թերթ:— Մեծությունը՝ $20 \times 14,5 \times 0,3$ սմ.:— Նյութը՝ դեղնած հասարակ թուղթ:— Կազմը՝ շունի:— Պաճապանակներ՝ վերջից մեկ թերթ թուղթ:— Վիճակը՝ սկզբից թերթ է, իսկ պրակները միմյանցից բաժանվել են: Միջին բազմաթիվ թերթեր ընկել են:— Գրությունը՝ միասյուն:— Տաղերը՝ փոփոխական, 7—10 տող:— Գծումները՝ առանց ճնշման:— Գիրը՝ պարզ ձևագիր:— Զարդագրություն՝ չկա:— Գրիչը՝ Միրզա Սուրայի:— Ժամանակը՝ 1894 թ.:— Վայրը՝ Սպահան:— Մանրություն՝ սույն պարսկերեն ձևագիրը հանված է Մայր Աթոռի արխիվից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

է—ժ. դարերի անանուն ժամանակագրություն պարսից պատմության (թ. թ. 1ա—16ա), իսկ հավելվածում պատմությունը հասնում է մինչև ժ. դարի շահերը (թ. թ. 17բ—33բ):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Տեսնել էջ 16ա, 33ա և 33բ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անանուն

Ժամանակագրությունը Պարսից պատմության, Հիշարթի 130—1070 ամն (40—1147), Փրկչական 750—1690 ամն (662—1769): Թարգմտիչ և իշխողը Աշադադանի, բնագիրը:
(Տեսնել նաև պարսկերեն հիշադագրություններ 19բ, 24բ և 23բ էջերում):

№ 191

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ

Թերթեր՝ 44:— Պրակներ՝ 3 հատ: Ա՝ 19, Բ՝ 12 և Գ՝ 13 թերթ:— Մեծությունը՝ $18,3 \times 11,8 \times 1,2$ սմ.:— Նյութը՝ թուղթ:— Կազմը՝ կաշիպատ տախտակ, ճնշումով զարդեր՝ կողերի վրա: Ա երեսում ճնշումով գրված է հետևյալը՝ «նուր իմ ուսուցիչ Ա. Շամշինեանին—Տ. Նուրալեանից 1895»:— Պաճապանակներ՝ սկզբում և վերջում կան մեկական թերթ հատ թուղթ:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միասյուն:— Տաղերը՝ 20—22:— Գծումները՝ ճնշումով:— Գիրը՝ բոլորգիր:— Զարդագրություն՝ կա միայն մի հասարակ զարդանկար էջ 3ա-ում:— Գրիչը՝ Տիգրան Նուրալեան:— Պատվիրատուն՝ անհայտ:— Մաղկոդը՝ Տիգրան Նուրալեան:— Ժամանակը՝ 1895 թ.:— Վայրը՝ Թբիլիսի:— Մանրություն՝ սույն ձևագիրը նվեր է ստացված նկարիչ Հարություն Շամշինյանի որդուց՝ Մոսկվայում բնակվող բժիշկ Միքայել Շամշինյանից:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

- Թ. 2ա.— Նուր իմ ուսուցիչ Ա. Շամշինեանին:
Թ. 3ա.— Գրեցաւ ձեռամբ Տ. Նուրալեանի:

Խորհրդատետր սրբազան պատարագի, ըստ առարողութեան նկեղեցեացս Հայաստանեայց:

Ի թուականութեանս Հայոց ՌՅԽԴ, և Փրկչական 1895 ամի, Ի Տիլիսի քաղաքի:

* Շարունակված «էջմիածին» ամսագրի 1960 թվականի № 5-ից, է-ից, Բ-ից, 1961 թվականի № 8-ից, Գ-ից, Զ-ից, Բ-ից, Ժ-ից, ԺԲ-ից, 1962 թվականի № 8-ից, Բ-ից, Ժ-ԺԱ-ից, ԺԲ-ից և 1963 թվականի № 8-ից:

Թ. 2ա.— Թվին ՇԱ Տէր Պետրոս Կաթողիկոսն երեւր զկենաց փայտն ի Պոնտոս, որ է Տրապիզոն, ի ժամանակս Վասիլ Թագաւորին Յունաց. արար ջրարհնէք և գետն արգելաւ ի յետ ժամ մի, և անտի գնաց ի Կոստանդին [ն]ուպօլիս, և կացեալ անդ Դ ամ, և անտի գնաց ի Սերաստիա առ որդիս Սենեբարիմայի ի Սերաստիա վաղճանի:

Թ. 2բ.— Թվին ՇԺ Բարձան Թագաւորութիւնքն յԱնի քաղաքին, որ էր վերջին Թագաւորն Յոհաննէս:

Թ. 3ա.— Թվին Ոժէ ահագին շարժ եղև յերզնկան ժԲ. Ու մարդ մեռաւ:

Թ. 5բ.— Թվին ԶԺԸ մահ անկաւ յաշխարհ, նաղաշ վարդապետն զողբն ասաց:

Թ. 6բ.— Թվին ՌԶ Կեղեցի Դուկաս վարդապետն զՀայոց տումարն կարգեաց:

Թվին ՌԻԾ ահեղատու աստղ մի ելաւ և ահագին շարժ եղև յերզնկան, ի նոյնքերի Ե, ի մէջ գիշերի մարդ ի շէն չի(թ. 7ա) արաց պառկիլ Դ ամիս, և ապա դարգարեցաւ:

Թ. 7ա.— Թվին ՌԻԸ զԵրեւան գերեցուցին:

Թ. 9ա.— Թվին ՌԶԴ եկեալ սուլթան Մուրատն էառ զԵրեւան, յուլիսի ամսոյ Թ, անցեալ գնաց ի Թավրէզ, երեց, աւերեց, նստաւ Դ ամիս, յետ դարձաւ գնաց ի յըՍտամպուլ, Ամիրկօնէին որդոյն հետ (թ. 9բ) ձմեռնեյ, վէղիւրն մնաց ի Համիթ, դարձեալ շահն եկաւ, նույն ձմեռն էառ զԵրեւան:

Ե) ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Թերքերը՝ 4:— Պրակները՝ 1:— Մեծուրյունը՝ 14,8×11×0,1 սմ.:— Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հաստ թուղթ:— Կազմը՝ լուծի:— Վիճակը՝ անբավարար, թերթերը ամրացված չեն:— Գծումները՝ միասյուն:— Տողերը՝ անկանոն, 20—22:— Գծումները՝ ճնշումով:— Գիրը՝ եռորդեր:— Զարդագրությունը՝ լուծի: Նախորդ պատուհիկի նման բոլոր թվինքն բառերի Թ տառը և մի քանի չալ սկզբնատառեր գրված են կարմիր թանրով:— Գրիչը՝ անհայտ, սակայն շատ հավանաբար նախորդ պատուհիկի նույն գրիչն է հանդիսանում նաև սույն պատուհիկը գրողը:— Ժամանակը՝ ԺԷ դար:— Վայրը՝ շատ հավանաբար Թուրքիոյ Երզնկա քաղաքը, որովհետև բազմաթիվ անգամ հիշված է այս քաղաքի մասին:— Մանրագրությունը՝ սույն պատուհիկը գրւած է եկեղ Ն 158 ձեռագրից (Ժողովածու), որ Վեհափառ Հայրապետի Ամերիկա այցելության առթիվ Արգենտինայի Կորդոբա քաղաքից 1960 թվականի ամռան Թոգեոս Պապանյանը նվիրել է Մայր Աթոռի ձեռագրաստան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն ժամանակագրության մեջ տրվում են 1197 թվականից մինչև 1689 թվականն ընդգրկվող ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած գանազան պատմական դեպքեր, արշավանք-

ներ, կոտորածներ, երզնկա քաղաքում տեղի ունեցած երկրաշարժեր և այլն:

Թ. 3ա-ից մինչև Թ. 4ա տրվում է Օսմանյան կայսրության առաջին քսան սուլթանների (Օսման առաջինից՝ 1244 թ. մինչև Սուլեյման Բ՝ 1689 թ.) ժամանակագրական ցանկը, նշելով յուրաքանչյուրի գահակալության տարին և ժամանակիջոցը:

Զ) ՀԱՇՈՑ

Թերքերը՝ 12:— Պրակները՝ 1:— Մեծուրյունը՝ 11×9,6×0,2 սմ.:— Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հաստ թուղթ:— Կազմը՝ լուծի:— Վիճակը՝ անբավարար, թերթերը ցեցակեր են և խիստ վնասված:— Գրությունը՝ միասյուն:— Տողերը՝ 2:— Գծումները՝ ճնշումով:— Գիրը՝ բոլորգիր:— Զարդագրությունը՝ պատուհիկը ունի գեղեցիկ մանրանկարություն: Կան հինգ դարձողներ և մեկ թռչնագիր (Թ. 5բ), ինչպես նաև մի լուսանցազարդ (Թ. 11բ) և երկու թռչուններ (Թ. Թ. 3բ և 7բ): Կան նաև Թևոդորոս Թագավորի (Թ. 1բ) և Ս. Ստեփանոս նախավկայի (Թ. 5ա) սիրուն նկարները:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ԺԶ-ԺԷ դարեր:— Վայրը՝ անհայտ:— Մանրագրությունը՝ սույն պատուհիկը գրւած է եկեղ Ն 159 ձեռագրից (Համայն), որ նվիր է տրվել Մայր Աթոռի ձեռագրատան Վեհափառ Հայրապետի Ամերիկա այցելության առթիվ, 1960 թվականի ամռան, Թադեոս Պապանյանի կողմից:

Է) ՀԱՄԱՅԻՆ

Թերքերը՝ 1:— Մեծուրյունը՝ 79×9,2 սմ.:— Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ բարակ թուղթ:— Կազմը՝ լուծի:— Վիճակը՝ անբավարար, Պատուհիկը սկզբից և վերջից թերթ է և պակասավոր:— Գրությունը՝ միասյուն:— Գծումները՝ գծավոր. թղթի վրա է գրված:— Գիրը՝ շեղագիր:— Զարդագրությունը՝ լուծի:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ԺԹ դար:— Վայրը՝ անհայտ:— Մանրագրությունը՝ սույն պատուհիկը գրւած է եկեղ Ն 159 ձեռագրից (Համայն), որ նվիր է տրվել Մայր Աթոռի ձեռագրատան Վեհափառ Հայրապետի Ամերիկա այցելության առթիվ, 1960 թվականի ամռան, Թադեոս Պապանյանի կողմից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն պատուհիկի տեքստը ներսես Շնորհալի հայրապետի «Հավատով խոստովանիմ» աղոթքն է:

Ը) ՀԱՄԱՅԻՆ

Թերքերը՝ 1:— Մեծուրյունը՝ 32,7×8,2 սմ.:— Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ թուղթ:— Կազմը՝ լուծի:— Վիճակը՝ անբավարար, Պատուհիկը սկզբից և վերջից թերթ է և պակասավոր:— Գրությունը՝ միասյուն:— Գծումները՝ առանց ճնշման, ալքի լափով:— Գիրը՝ խոսն շեղագիր:— Զարդագրությունը՝ լուծի:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ԺԹ դար:— Վայրը՝

անհայտ:— Մանրություն՝ նախորդ երկու պատահիկների նման սա էլ դուրս է եկել N 159 ձեռագրից (Համայն), որ նվեր է տրվել Բաղնոս Պապանյանի կողմից:

Թ) ԱՆԻՏԱՐԱՆ

Թերթեր՝ 4:— Մեծություն՝ 28,6×22,6 սմ:— Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հասարակ թուղթ:— Կազմը՝ շունչ:— Վիճակը՝ անբավարար: Պատահիկը բաղկացած է երկու հատ երկուական թերթերից:— Գրությունը՝ միասյուն:— Դատարկ թղթեր՝ 2ա, 2բ, 4ա և 4բ:— Գծումները՝ ճշշումով:— Գիրը՝ բուրգգիր:— Զարդագրություն՝ շունչ: Միայն թ. թ. 1ա, 1բ և 3ա-ի գրությունները եզրված են շուրս կողմից երեքական սև շրջանակներով:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ժ. դար:— Վայրը՝ անհայտ:— Մանրություն՝ սույն պատահիկը դուրս է եկած տպագիր մի հին Աստվածաշնչից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատահիկը ներկայացնում է Մատթեոս, Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչներից որոշ գլուխներ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 1բ.—Թ.—ին ՌՄԿԶ (1817)—ին ես Տեր Պետրոս, լուկանումս եղե քահանա անարժան ձեռամբս գրեցի, յիշատակ է... նու Սուրբ Աստուածածնա:

Ժ) ՎԱՐՔԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թերթեր՝ 21:— Պրակներ՝ 3, Ա՝ 6, Բ՝ 10 և Գ՝ 5 թերթ:— Մեծություն՝ 17,4×10,8 սմ:— Նյութը՝ կապտավուն մաքուր հաստ թուղթ:— Կազմը՝ շունչ:— Վիճակը՝ բավարար:— Գրությունը՝ միասյուն:— Դատարկ թղթեր՝ 18բ—21բ:— Գծումները՝ ճշշումով:— Գիրը՝ նոսրգիր:— Զարդագրություն՝ շունչ:— Գրիչը՝ անհայտ:— Ժամանակը՝ ժ. դար:— Վայրը՝ անհայտ:— Մանրություն՝ սույն պատահիկը դուրս է եկած Մար Աթոռի արխիվից: Սկզբնական ձեռագիրը համարակալված է եղել 1—83 էջերը, որոնց սկզբի մասը 1—48 էջերը հետագայում ընկել և կորել են: Այժմ կան միայն 49—83 էջերը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատահիկը ներկայացնում է Ս. Ստեփանոս նախավկա սարկավագի վարքաբանությունը գրված Ս. Բարսեղ հայրապետի կողմից:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Թ. 18ա.—

Մտաց նրբից կարօտի բանդ երջանիկ, Որոց ևս է զննելն ըստոյգ մեծ ջանիկ,

Ով Սուրբ Բարսեղ մեծ ուրունին երջանիկ, Հայս հիւսեցեր պսակին թագ երջանիկ:

ԺԱ) ԿՈՆԴԱԿ

Թերթեր՝ 2:— Պրակներ՝ 1 հատ:— Մեծություն՝ 40×28,1 սմ:— Նյութը՝ դեղնած հաստ թուղթ:— Կազմը՝ շունչ: Կոնդակը գրված է մի ծրարի մեջ, որի Ա էջի վրա գրված է հետևյալը:— Ան Վսեմաշուր Պ. Միքայել բժշկապետ հորասանճեանց: Թ. 506. Ի Կ. Պոլս: Իսկ ծրարի հետևում կա Գևորգ Դ Կաթողիկոսի մեծ կնիքը կնքամովի վրա (5,5×4,8 սմ. չափսերով), որի կենտրոնում կա Ս. էջմիածնի Մայր Տաճարը, իսկ ձևաձև շրջանակում գրված է «Գեորգ Կաթողիկոս և Մայրազոն Պատրիարք [Ամենայն Հայոց]:— Վիճակը՝ լավ:— Գրությունը՝ միասյուն:— Դատարկ թղթեր՝ 1բ, 2ա և 2բ:— Տողեր՝ 37, որից 3-ը տպագիր և 34-ը ձեռագիր են:— Գծումները՝ գրված է աչքի չափով:— Գիրը՝ նոսրգիր:— Զարդագրություն՝ չկա:—Գրիչը՝ անհայտ:— պատվիրատուն՝ Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:— Ժամանակը՝ 1880 թ.:— Վայրը՝ Ս. էջմիածնի վանքը:— Մանրություն՝ վեհափառ Հայրապետի Ինչոցով 1961 թվականի հուլիս ամսին Ստամբուլից Գևորգ Բամպուլեճյանը նվիր է ուղարկել Մայր Աթոռ Ս. էջմիածնի ձեռագրատան:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գևորգ Դ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրհնություն կոնդակը ուղղված Ստամբուլի բժշկապետ Միքայել հորասանճեանցին, այս վերջնույս մոր մահվան առթիվ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Կոնդակի երեք տողանոց տպագիր վերնագրից հետո գրված է հետևյալը.

Թ. 1ա.— Վսեմաշուր Պ. Միքայել բժշկապետի հորասանճեանց՝ սիրելի որդույ մերոյ և հարազատի Մայր Աթոռոյս՝ ողջոյն և Աստուածային օրհնութիւն:

Ապա կոնդակի ներքևում կա կաթողիկոսի ստորագրությունը, կոնդակի թվականն և համարը՝ Գեորգ Դ Կթղկա. Ամ. Հայոց: Թ. 506, Ի 14-ն նույնմբերի 1880 ամի, ըստ Տումարիս ՌՅԸ, Ի Ս. էջմիածնի:

էջի վերևում կա կաթողիկոսական քառակուսի կարմիր կնիքը, 2,8×2,6 սմ. չափսերով: Վերևում նկարված է արևը և մի գառնուկ, որի ձեռքին դրոշ կա: Իսկ ներքևում գրված է՝ Գեորգ, Նպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամ. Հայոց, ՌՅԺԵ—1866:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 2բ.— Նուիրեցաւ կոնդակս Ս. էջմիածնի մատենադարանին ձեռամբ Գեորգ Բամպուլեճեանի, յամի Տեպոն 1961 և Ցուկիսի Զ. Գ. Բամպուլեճեան, Սկիւտար:

№ 193

ԱՍՏՈՒԱԾԱՆՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թերթերը՝ 74:— Պրակները՝ 7, յուրաքանչյուրը 12
թերթից, ի բաց առյալ Ա՝ 4 և է՝ 10 թերթից:— Մե-
ծությունը՝ 22,4×15,7×0,9 սմ.:— Նյութը՝ կեղտոտած
հասարակ թուղթ:— Կազմը՝ շունչ:— Պահպանակները՝
չկան:— Վիճակը՝ ոչ բավարար, տեղ-տեղ ցեցակեր:—
Գույքությունը՝ միասյուն:— Դատարկ թղթերը՝ չկան:—
Տողերը՝ 24:— Գծումները՝ ճեշումով:— Գիրը՝ նոտր-
գիր:— Զարդագրությունը՝ բոլորովին չկա, միայն մի
քանի տեղ գլխատառ Ա-ի վրա փոքր շրջանակի մեջ
մարդու դուրս է նկարված շատ հասարակ ոճով:—
Գրիչը և պատվիրատուն՝ Հովհաննես սարկավազ Երևան-
ցի:— Ժամանակը՝ 1805 թ.:— Վայրը՝ անհայտ:—
Մանրությունը՝ սույն ձևով գրված ստացված է Ստամ-
բուլից 1961 թ. հուլիսին Վեհափառ Հայրապետի մի-
ջոցով, որպես նվեր Սուրեն Դոկտորյանի կողմից:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 1ա.— Գիրքը որ կոչի Աստուածանմա-
նութիւն արարեալ ի Պետրոս վարդապետէ
Նախիջևանեցոյ Աղամալեան, ի փառս Աստու-
ծոյ և ի յօգուտ մանկանց Եկեղեցւոյ:

Հատոր առաջին:

Ի Հայրապետութեան Տեառն Սիմէօնի վե-
հափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց:

Եւ օրինակեցեալ ի բուն հեղինակէն կար
զգուշութեամբ, ձեռամբ Յօհաննէս մեղսա-
մած սարկաւազէ ի Երևանեցւոյ, ի վայելումն
և յօգօտ անձին իւրոյ ինքեան:

Թ. 1բ.— Մառայ մերում ազնուութեան
Պետրոս վարդապետ Նախիջևանեցի Աղա-
մալեան:

Թ. 73ա.— ... Արդ եթէ բարի ինչ գտչիք ի
մատենի աստ, զՏեառնէ շնորհակալ լիջիք, զի
ամենայն տուրք բարիք ի վերուստ են իջեալք,
և զիս զՆախիջևանեցի Աղամալեան Պետրոս
անարդիւն վարդապետս յաղօթ ձեր յիշեսցիք:
Ապա եթէ անպէտ ինչ գտցի ի սմին, զայն
միում տխեղձ մատին վարկեալ, ներեսցիք:

Որ և ներօղն սխալանաց, ձեր ևս յանձանացն
ներումն շնորհեցէ ամէն:

Ի թուականիս հայոց:

Ջկենդանակերպս երկոտասան.

Ճէիւ պատկեա դիր և քսան,

Ի քսանէն զերկուան հան.

Գտցես զթիւ գրքոյս շարման:

Պայծառ արփի արդարութեան, ծագող մեզ
լոյս իմաստութեան.

Երդեմ քեզ փառս լիարերան, յաւարտ
գործոյս բնազանցական:

Տուր ինձ լինիլ Վեհիդ նման, ընդ որում
ազդ է այս հանգաման.

Բամեա նաև պատկերսդ համայն, բերել
ընդ այս զքոյդ կերպարաւ:

Ո, լիցեն արժան քոյդ
տեսութեան.

Սուրբ նախատպիդ բան գոհութեան, տալով
զմեզ ի յաւիտեան:

Վերջ:

Ապա եթէ նաև կամիս, առ ի գիտել
զամսոյն քանիս,

Պատարեալ թիւն կրկնեա յերիս, լրումն
եղև ի հազմ ամիս:

Թ. 74ա.— Արդ շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ
Ամենակալին աւարտեցաւ բոլոր գիրքս այս
յամին յաւիտեանական Արքային 1805 և ի Հա-
յոց 12:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 74բ.— Այս 12—7—961 Հստապալ:

Այս ձերագիր գիրգըս կը նվիրէմ Սուրբ Էջմիածի-
նայ թանգարարնին ի ձեռանը Վեհափառն Տ. Տ. Վաղ-
գէն Ա Հայրապետն ամենայն հայոց իր առաջին Պօլիս
այցելութեան առթիւ, իրոյ յիշատակ իմ ծընողացս
Թիրբիոյ զավառից և Տիւրիկ քաղաքից Գասպարի և
Վարդույի և ի զավակն Սուրեն Գ. Տօքտօրեան կող-
մայնէ:

Կ. Պօլիս, 12 Յուլիս 961:

(Շարունակելի)